

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus III.

Fasciculus 4.

PÓLAY ELEMÉR

egyetemi tanár

A RÓMAI JOGRENDSZER
TAGOZÓDÁSÁNAK KÉRDÉSE

SZEGED

1957

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, LÁSZLÓ BUZA, RÓBERT HORVÁTH,
ISTVÁN KOVÁCS, JÁNOS MARTONYI

Edit

Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti:

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, BUZA LÁSZLÓ, HORVÁTH RÓBERT,
KOVÁCS ISTVÁN, MARTONYI JÁNOS

Kiadja

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 50.)

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged.

Felelős kiadó: Buza László
Megjelent 500 példányban

1. A római jog ágazatokra való tagozódása mind a mai napig lezáratlan kérdés. A *ius publicum*, *ius privatum*, *ius civile*, *ius gentium* stb. területe és egymáshoz való viszonya ma sem teljesen tisztázott. Azon tény folytán pedig, hogy jogelméletünkben újból előtérbe került a jogrendszer és jogágazat fogalmának és egymáshoz való viszonyának problémája, a jogrendszer tagozódásának kérdése a római jogra nézve is fokozott aktualitást nyer.

L. I. Dembo 1956-ban megjelent vitaindító cikke határozott megfogalmazást sürget és kíván adni a jogrendszer és jogágazat fogalmára, s egymáshoz való viszonyukra nézve. Véleménye szerint egy társadalom, állam *jogrendszere* „nem csupán jogágazatokra való felosztást jelent”, hanem az „a benne fejlődő jogi alapelvek összessége és a jognak ezen elvek alapján való osztályozása”.¹ A *jogágazat* meghatározásánál annak kritériumaiból indul ki. Ezek: a) a társadalmi viszonyok vonatkozó területének megléte; b) a társadalmi viszonyok adott komplexumában egy meghatározott egység, s végül c) az uralmon levő osztály objektíve döntő jellegű érdekeltsége a viszonyok adott komplexumának önálló jellegű szabályozásában.²

A jogrendszer fogalmának fenti meghatározásával egyet kell értenünk. Az alapvető és a jogágazatokat meghatározó jogi elveknek e fogalomba való felvétele nélkül a jogrendszer valóban pusztá szisztematika volna. A jogágazat fenti kritériumait azonban csak bizonyos korrekció és némi kiegészítés mellett tehetjük magunkévá. Az a) alatti előfeltétel úgy véljük, hogy önmagában keveset mond, s így egyesíthető a b) alattival. A két előfeltétel a következő fogalmazásban lenne összevonható: *szükséges a társadalmi viszonyok olyan területe* (e fogalmazásban benne van az is, hogy e terület létezik), *amelyben egy bizonyos minimális egység jelentkezik*. A „minimális” jelző azért szükséges, mert az egység az életviszonyok komplexumában gyakran nem szoros, mint pl. a polgári jognál, ahol e jogág által átfogott életviszonykomplexumot a vagyoni- és e vagyoni viszonyokhoz kapcsolódó nem vagyoni (személyi) viszonyok teszik ki.³ *Az önálló jogágazat fenti, c) alatti előfeltételét változtatlanul magunkévá tehetjük*, de az így előadott két előfeltételhez bizonyos hozzáfűzést tartunk szükségesnek. Döntő ugyanis, hogy mi teszi felismerhetővé azon tényt, hogy a társadalomnak az adott jogágazatot kialakító osztálya szük-

¹ Dembo: O principiah posztrojenyija szisztemi prava. Szov. goszudarsztvo i pravo, 1956. 8. sz. 89. l.

² Dembo id. m. 91. l. — Genkin (K voproszu o sziszteme szovjetszkovo szocialiszticeszkovo prava, u. o. 9. sz. 80. és k. l.) azt fejtegeti, hogy a jogágazatok megosztását nem a jogrendszer alapelvei, hanem a termelési viszonyok determinálják. Viszont az alapelvek is e viszonyok tükröződései, s így Dembo nézete nincs lényegileg ellentétben e tekintetben Genkin felfogásával.

³ Világhy: Polgári jog. Általános rész. (Bp. 1957.) 21. l.

ségesnek tartotta az önálló jogágazat felállítását. Úgy véljük, hogy ez a) az illető jogágazat részére adott külön elnevezésben, s b) az adott társadalmi viszonyok jogi szabályozásában megnyilvánuló bizonyos minimális egységben nyer kifejezést. Hogy ez az egység vajon a szabályozás módszerében (pl. mellé-, vagy alárendeltség), a szankciókban, a jogparancs kogens, vagy diszpozitív voltában stb. jut kifejezésre, úgy véljük mindegy. A továbbiakban a római jogrendszer tagozódását a jogágazat fenti két előfeltétele és létrejöttének fenti két ismérve alapján kívánjuk vizsgálni. Már most szükséges azonban kiemelni, hogy a régi jogok korszakában igen problematikusnak látszik egy tudatos jogágazatalakító tevékenység lehetősége.

2. A jogrendszer fenti fogalommeghatározásából kiindulva a római jogrendszer tagozódásának vizsgálatánál két kérdéssel kell tisztába jönnünk, és-pedig: a) mely jogi alapelvek uralkodtak a római jogban, b) ezek az alapelvek hogyan határozzák meg a római jogrendszer tagozódását, az egyes ágazatokat. Az első kérdésre a feleletet a római termelési viszonyok általános ismeretében már most megadhatjuk, a másokra kisérletjen meg feleletet adni e vitaindítást is szolgáló tanulmány második része.

Róma története az ókor legismertebb rabszolgatartó társadalmának és államának története. A rabszolgáknak a termelésben való alkalmazása, a rabszolgatartóhoz való viszonyuk, a termelő munkában való felhasználásuk célja azonban nem volt mindig ugyanaz. A házi rabszolgaság (a paraszti naturálgazdálkodás) korszakában a rabszolga a paterfamilias hatalma alatt álló házközösség legalacsonyabbrendű tagja volt, aki gyakran urával, ill. annak többi házanépével együtt dolgozott a római parasztbirtokon, s munkaerejének felhasználásánál urát csak a parasztgazdaságban élő házközösség szükségleteinek kielégítése vezette, mint cél. Az árutermelő rabszolgaság (piacra dolgozó nagy rabszolgauzemek) korszakában a rabszolgatartó maga nem vesz többet részt a termelésben, a rabszolga munkaerejét a rabszolgatartó nagy mezőgazdasági és kisebb ipari üzemekben hasznosítja, s a rabszolga kizsákmányolásának csak a rabszolga pusztulása szabhat határt, hiszen a rabszolgatartó célja az árutermelés, azaz a pénzszerzés, hogy esztelenül növekvő fényűzési szükségleteit kielégíthesse. Ennek megfelelően külön kell beszélnünk a házi rabszolgaság és az árutermelő rabszolgaság koráról. Tekintettel azonban arra, hogy e második korszakban egy bizonyos időpontban rendkívül mélyreható változások következtek be (a termelési viszonyok a termelőerők számára a principatus kezdetétől már nem tudtak kellő keretet biztosítani⁴), amelyek külsőleg többek közt a köztársasági államformáról a császárságra (katonai monarchiára) való áttérésben tükröződtek, az utóbbi korszakot két periódusra kell osztanunk: az árutermelő rabszolgaság virágzásának és hanyatlásának korára.

A római társadalom történetét kettős belső harc jellemzi: a rabszolgák osztályharca a rabszolgatartók ellen (mint alapvető jelensége a rabszolgatársadalomnak) és a politikai hatalmat nélkülöző, vagyontalan szabadok harca a hatalom birtokosaival szemben. E küzdelem a jog terén is tükröződik. Gaius az embereket szabadokra és rabszolgákra osztja (I. 9.), s a szabadok közt is jogi különbségeket tesz (I. 10. és köv.).

A rabszolgák és szabadok közti különbség jogi kifejeződése a rabszolgatulajdon intézménye, melynek védelme döntő feladata a római állam jogrend-

⁴ Kuczynski: Allg. Wirtschaftsgeschichte (Berlin, 1949.) I. k. 95–98. l.

szerének, akkor is, ha más objektumok (használati javak) jogi védelme szám-bavehetőleg nem is tér el ezétől.⁵ A rabszolgatulajdon intézménye azonban a fejlődésnek megfelelően előbb a család, mint jogilag szabályozott házközösség keretében jelenik meg. A vonatkozó jogszabályok elsősorban a rabszolga, mint az itáliai parasztgazdaság legfontosabb termelőeszköze (s a telek és igásbarom) feletti jogi hatalmat rendezik, a paterfamilias szabad rendelkezési jogának bizonyos korlátozásával, elválasztván a rabszolga jogi sorsát (majd az igásbaromét és telekét) a családfő szabad rendelkezés alá eső vagyonától (pecunia). Az árutermelő rabszolgaság korszakában a *családi rabszolgatulajdon* átalakul a rabszolgák feletti rugalmas *árutulajdonná*, hiszen e korszak legfontosabb áruja a legfontosabb termelési eszköz: a rabszolga.

A szabadok közti harc a fenti harc talapzatán folyva szintén jogi kifejező-dést nyer a polgári jogok teljességének élvezetében, ill. abban, hogy a szabadok nagy része e jogoknak csak egy részével rendelkezik, vagy ki van rekesztve ezek élvezetéből. Ez a jogegyenlőtlenség azonban a nagy áruforgalom kialakulá-sával mind kevésbé lesz gyakorlati jelentőségű (hiszen a nagy áruforgalom a szabadok „jogegyenlőségét” kívánja meg), úgyhogy midőn Caracalla rendelete (iu. 212.) a római polgárjogot – a peregrini dedicii csoportját kivéve – a bi-rodalom minden szabad lakosára kiterjesztette, ez a tény csupán egy több év-század alatt megtett fejlődés jogi kifejeződése, eredményeinek regisztrálása volt.⁶ Persze már a köztársasági kor utolsóelőtti századában meginduló és a Caracalla-féle edictummal a principatus III. századában befejeződő ez a fejlő-dés, mely a birodalom szabad lakóinak a vagyoni, majd a családi jog, s végül minden vonatkozásban való jogegyenlőségét megteremtette, nem jelentette azt, hogy e lakosok gyakorlatilag is valóban egyenlők.

A fentieket összefoglalva úgy véljük, hogy Róma jogrendszerére a követ-kező alapelvek lehetnek jellemzőek:

a) a *házi rabszolgaság korában*: egyrészt a *családi rabszolgatulajdon védel-mének*, másrészt a *szabadok közti jogegyenlőtlenségnek elve*, míg

b) az *árutermelő rabszolgaság korában*: egyrészt a *rabszolga-árutulajdon védelmének*, másrészt a fejlődő szakasz egy részében, a *szabadok közti jog-egyenlőtlenségnek*, a nagy áruforgalom megindulása után, majd a hanyatló szakaszban a *szabadok közti formális jogegyenlőségnek elve*.

E jogi elvek kell, hogy meghatározzák a római jogrendszer tagozódásának mikéntjét. E tagozódás feltárásánál azonban sohasem szabad szem elől té-veszteni két irányelvet. Modern jogosztályozási szempontokat, modern kategó-riákat semmiképpen sem szabad visszavetíteni a múltra, hiszen a vizsgált tár-

⁵ A rabszolga jogi helyzetének más termelési eszközökétől eltérő szabályozása végighúzódik a római jogon. Az itáliai parasztgazdaság külön jogi sorsot nyerő ezen eszközei közül az ezekből adódó vagyonnak nevet adó rabszolga (familia-famulus) emelkedik ki. A rabszolga urának nem dominiumában, hanem dominica potestasában áll, mint a házközösség tagja. A piaci forgalom tárgyai közül legelő-ször a rabszolga vételét rendezte az aedilisi edictum (az igásbaromét később). A rabszolgánál gyermekének gyümölcsvolta már a veteres jogtudományában vita tárgya (a végső eredmény tagadó). A rabszolga sírja locus religiosus. Ez utóbbi elté-rések alkalmasak arra, hogy ideológiai alapot teremtsenek a rabszolga szellemi munkaerejének kihasználására, amit a rabszolga cselekvőképességgel való felru-házása tesz lehetővé (Novickij–Peretyerszkij: Római jog. Bp. 1950. 65. l.)

⁶ Caracalla rendeletére nézve lásd Maskin: Az ókori Róma története (Bp. 1951.) 409. l. – Kipp: Quellen des röm. Rechts (Leipzig. 1919.) 17–18. l. – Lübtow: Das röm. Volk (Frankfurt a. M. 1955.) 520. 648. l.

sadalomban más elvek, kategóriák uralkodtak. Másrészt csak olyan kategóriákat tegyünk a tagozódás szempontjából vizsgálat tárgyává, amelyeket a megfelelő korszakban produkálnak a római jog forrásai, s nem olyanokat, amelyeket későbbi időből való római források a korábbi időkre vetítenek vissza, ill. szigorúan vizsgálándó, hogy e visszavetítés helyes történeti szemlélet eredménye-e.

I. A jogrendszer tagozódása a házi rabszolgaság korában

1. A *rabszolgák* száma e korszakban csekély lehet. Növekedés e tekintetben legfeljebb az ie. IV. század közepén mutatkozik. A 357-ben a rabszolgák szabadonbocsátása esetére kivetett adó már a rabszolgák létszámának növekedésére mutat,⁷ de a rabszolgatartás a maga „klasszikus formáját” csak az első pún háború végén, az árutermelő rabszolgaság korának kezdetén éri el.

A *szabadállapotúak* e korban két kategóriára: *patriciusok* és *plebeiusok* osztályára tagozódnak. Az általános felfogás szerint a patriciusok a „honalapító gensnek” tagjai, míg a plebeiusok eredete rendkívül vitás.⁸ Az általánosabb nézet szerint ez az osztály bevándorolt idegenekből alakult. Egy azonban kétségtelen. A plebeiusok kezdetben csak vagyoni jogi jogképességgel voltak a patriciusok vonatkozásában felruházva, családi jogi jogképességet csak az V. század derekán nyertek, s a politikai jogok teljességét csak a IV. század vége felé szerezték meg, amikor gazdaságilag már megszűntek a különbségek a vagyonos patriciusok és szegény plebeiusok közt. E két ősi osztály mellett jelentőségre tesz szert lassanként a szabadállapotúak harmadik osztálya: a *latinusoké*. Ezek előbb a Róma hegemoniája alatt álló latin szövetség tagállamainak polgárai, majd a latin háború befejezése (ie. 338.) után a *ius Latii*-vel felruházott latin államok tagjai.⁹ Ez időpont előtt a nevezettek a római polgárok vonatkozásában csak vagyoni- és családi jogi jogképességgel (*ius commercii et connubii*), utána pedig kismérvű politikai jogképességgel is rendelkeztek.

A társadalom harmadik rétegét a *félszabadok*: a *cliensek* és a felszabadított rabszolgák, a *libertinusok* adták. Az általános felfogás az előbbieken a plebeiusokhoz hasonlóan idegeneket lát, az újabb felfogás szerint azonban az elszegényedett és magukat a patricius családfők oltalma alá helyezett genstagok váltak cliensekké.¹⁰ Bárhogy is áll a dolog, egy vitathatatlan: a cliensek a *paterfamilias* házközösségébe tartozó, egyre szélesedő jogképességet nyerő, de a *paterfamilias*tól függő, s vele szemben anyagi, majd politikai szolgáltatásokra (kiséret) kötelezett szabadállapotúak voltak. A *libertinusok*, *Fiknek* száma e

⁷ Maskin id. m. 76. 108. l.

⁸ A plebs eredetére vonatkozó elméletek irodalmát lásd Kübler: *Gesch. d. röm. Rechts* (Berlin. 1925.) 4. l. — Maskin id. m. 77. l. — Schwind (*Röm. Recht*. Wien. 1950. 7. l.) ez elméleteket három csoportra osztja: az egységes eredetű hirdetőkre (Mommsen, legújabban Lübtow id. m. 83. és k. l.), az osztálykülönbségeket ethnikai eredetre visszavezetőkre (Binder: *Die Plebs*. 1909. 292 l. — Arangio-Ruiz: *Storia del dir. rom.* 1947. 43. és k. l. — Schwind: id. m. 8. l. stb.), s többnyire ezzel kombinálódnak azon elméletek, melyek szerint a patriciusok az etruszk bevándorlottak, a plebeiusok a leigázott latin őslakók voltak (Aragio-Ruiz).

⁹ Kübler id. m. 114. l. és Lübtow id. m. 645. l.

¹⁰ Gyakov-Nyikolszkij: *Az ókori világ története* (Bp. 1954.) 392. l. — Mária Maskin id. m. 76. l. és Lübtow id. m. 111. és k. l.

korban (tekintettel a rabszolgák kis számára) igen csekély lehetett, általában hasonló jogi elbírálás alá kerültek, mint a cliensek.

2. A fenti korszak első lehetséges jogrendszer-tagozódását a *fas és ius*¹¹ szembeállítás jelezheti. Minden más, a forrásokból származó osztályzásnak későbbi keletűnek kell lennie, mert a fas által fedett szakrális jellegű normák az államelőtti társadalom szakrális jellegű társadalmi szankcióinak visszatükröződését mutatják. A római államalakulás hajnalán kiképződő jogrendszernek így egységesen szakrális színezetet kellett viselnie. Ezt mutatja az, hogy a rex hatalmában nem lehet élesen elválasztani a vallási és világi hatalmat, hiszen a hadvezéri- és bírói hatalom szorosan kapcsolódik a főpapi hatalomhoz. De ezt igazolják a házasság, örökbefogadás stb. intézményének szakrális jellege is. Mégis az egységes régi jog keretében idők folyamán bizonyos differenciálódás kezdődhetett, amit az jelez, hogy a királykor végétől egyes intézmények vonalán még kimutatható a tipikus szakrális szankció érvényesülése, másutt azonban nem.

A fenti megfontolásból kiindulva, nagyjából négy előbbi jellegű terület észlelhető: a) Kiterjedt a fas feltehetőleg az állam, a haza elleni cselekményekre. Erre utal a római Horatiusok és az albai Curiatiusok Tullus Hostilius rex korára tett mondabéli esete (Liv. I. 24–26.). E szerint a harcban elesett egyik Curiatius gyászoló római leányt testvére, a Horatiusok nemzetségének egyik tagja az ellenség siratása miatt megölte.¹² Az illető bíróság elé került, amely halálra akarta ítélni, de apja fellebbezett a római néphez, amely felmentette. A tényállás világos: az ellenséget gyászoló, tehát a hazafiúi hűséget megsértő leány bárki büntetlenül megölheti. Ez pedig a fas parancsa, amely az állam előtti társadalomban a nemzetségi hűség ellen vétőket kiközösítette a gensből, majd pedig azokat bárki által megölhetővé tette.¹³ A haza iránti hűségsgézés megtorlásának szakrális jellegére utal Ulpianus is: „Proximum sacrilegio crimen est, quod maiestatis dicitur. Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur” (D. 48. 4. 1. pr. és 1.) b) A fas uralmának második színterét más népekkel, államokkal való békés és nem békés érintkezés viszonyai képezik. Az említett szakrális szankciót vonja maga után a határjelek megsértése (Dionys, 2. 47.). A nemzetközi szerződések a fas oltalma alatt állanak (Liv. I. 24.). A háború viszonyainak szabályozása szintén ide tartozott, hisz a hadüzenet a fetiales (papi testület) feladata volt (Liv. I. 32.) s a „háború jogával” kapcsolatos előírások csoportja a szakrális jog egy területét képezte (ius fetiale).¹⁴ c) A harmadik területet képezték a római családon, helyesebben házközösségen belüli viszonyok. A házközösség tagjai hűséggel tartoztak a paterfamiliasnak, tekintet nélkül

¹¹ »Fas lex divina est, ius lex humana« (Isidorus Libr. or. 5. 2. 2.) — Servius Georgica 1. 269. — A fas ősi eredetére utal Kaser (Das altröm. Ius. 1949. 29. és k. 1.); fas = ami az istenekkel való kapcsolatban megengedett. Ide kapcsolódik a fatum szó is (Altheim: Röm. Religionsgesch. 1953. II. 236. 1.). Perozzi (Istit. I. 83. 1.) szerint a fas »fari« = »parlare per ispirazioni religiosa« ered.

¹² Mint a perduellio legrégebb esetéről szól Horatius tettéről Brecht (Perduellio. München. 1938. 125. és k. 1.).

¹³ Mitteis mutat rá a »sacer esto« ősi értelmére: a szakrális kiközösítésre (Röm. Precht. 1935. 25. 1.) — Festus e szankció további alakulásáról beszél: »homo sacer est, quem populus iudicavit ob maleficcium; neque fas est eum immolari, sed qui occidit, parricidii non damnatur« (318.)

¹⁴ Wegner: Geschichte des Völkerrechts. (Stuttgart. 1936.) 58. és k. 1.

arra, hogy annak gyermekei, cilensei, libertinusai, stb. voltak. Ez a szakrális eredetű „hűség” (fides) azonban kölcsönös volt,¹⁵ s megsértőit szakrális szankcióval sújtották. Így a XII t. törvény szerint: „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto” (Serv. ad Aen. 6. 609.). Az apagyilkost (poena cullei) börtországba varrva vízbe dobták (Cic. de inv. 2. 50. 148, Auctor ad Her. 1. 13., 23.), Mommsen szerint a víz szakrális tisztító erejére tekintettel.¹⁶ d) Végül a negyedik terület a plebs és a patriciusok közti érintkezés területe lehetett. Livius (2. 33. 1.) mutat rá, hogy a 494-ben felállított néprövid hivatalt betöltői „sacrosancti”, aki tehát őket megsérti, mikor plebsvédelmi intézkedéseket tesznek (egy plebeiuszt menedékjoguknál fogva a patriciusi consulokkal szemben védelmükbe vesznek) „sacer esto”. Ugyancsak a tribunusok fenti minőségéből folyt, hogy aki őket a plebshez intézett beszédükben zavarja pénzbírságra kötelezendő és kezesekeket állítson e bírság megfizetésére, minek elmulasztását halállal büntetik.¹⁷ A plebs megsértőkre nézve áll Festus tétele: „sit quis eum, qui eo plebei scito sacer sit, occiderit, parricida ne sit” (318). Emellett a szakrális jog uralma alatt állottak az ún. leges sacratae, amelyek a plebsnek secessioi alkalmával a patriciusok és a plebeiusok közti viszonyt rendezték. Ez osztályközi szerződéseket a plebs esküvel erősítette meg (Festus 318. — Liv. 2. 33. 3.), s aki megszegte ezeket, nemcsak „sacer” lett az eddigi értelemben, hanem vagyónát Ceres temploma részére, tehát a plebs javára elkobozták (Festus 318. — Liv. 3. 55. 7.).

A romanisztika tett bizonyos kísérletet, hogy a szakrális jog már történeti időkből ismert területét szélesebb körben állapítsák meg. A fas területére tartozóknak találták a házasság, örökbefogadás, stb. intézményét és általában a bírászkodást, tekintettel a törvénykezésre alkalmas és nem alkalmas napok (dies fasti — nefasti) kifejezésre és arra, hogy a bírászkodás kezdetben jelentős részben a papok kezében volt. Ihering¹⁸ és Lambert¹⁹ pl. kísérletet tettek a fas egész rendszerének kidolgozására. Mitteis²⁰ azonban igen helyesen rámutatott arra, hogy e kísérletek hiábavalók, mert ha érvényesülnek is bizonyos szakrális sajátosságok pl a házasságkötésnél (confarreatio) stb. ezek csak tartalom nélküli formák. Nézetünk szerint ahol a fenti szankció nyomai ki nem mutathatók, ott a szakrális jelleg már csak forma. Így pl. a civil bírászkodás területén a legis actio sacramento sacramentuma (fogadás) visel bizonyos szakrális eredetre mutató színezetet, de a „sacer esto” szankció ezen a területen nem mutatható ki, nem utalja tehát a civilbírászkodást e területre sem a „sacramentum” szó, sem az, hogy az kezdetben a papok befolyása alatt állt.

A másik kérdés: érdekében állott-e az uralkodó osztálynak egy ilyenirányú jogágazat létesítése? Ennek vizsgálatánál el kell különítenünk a fas előbbi három területét (a-c) a negyediktől. Az elkülönítés alapja egyrészt az egyes életviszonyterületek szakrális rendezésének különböző időből származó eredete, a másik pedig nézetünk szerint az, hogy az adott területek egyikének és mási-

¹⁵ Maskin id. m. 84. 1. — Wieacker: Vom röm. Staat als Rechtsordnung (Freiburg. 1949.) 25. 1.

¹⁶ Mommsen: Röm. Strafrecht. 922. 1.

¹⁷ Plebiscitum Icilium (ie. 492.). Dionys. 7. 17. 5. és 10. 32. 1.

¹⁸ Ihering: Geist des röm. Rechts. I. k. 310. 1. és 2. jz.

¹⁹ Lambert: Droit civil comparé. 1903. I. k. 633. és k. 1.

²⁰ Mitteis id. m. 29. 1.

kának szakrális szabályozása a hatalmon lévők különböző csoportjainak állott érdekében.

Az első két terület, valamint a harmadik szakrális szabályozásának gyökerei az állam nélküli társadalomba, a gensok korszakának idejére nyúlnak vissza. Az állam iránti hűség megsértése és ennek jogi megtorlása az állam előtti társadalomban a nemzeti hűség megsértése és ennek társadalmi-vallási megtorlása formájában (*sacer esto* = átkozott legyen, s mint ilyen a nemzetségből kivetendő, azaz a nemzetség, mint védszövetség nem veszi többé szárnya alá az illetőt) jelentkezik. Persze szorosan kapcsolódnak ehhez a területhez a nemzetségek közti érintkezés viszonyai (szövetség a nemzetségek közt = törzsek). Ez állami életet élő társadalomra továbbvetítve az államközi, nemzetközi érintkezés viszonyaiban jelentkezik. Az állami élet kezdete táján jelentkeznek a nemzetségen belül a családok. Ezek, mint házközösségek tagjait a „*fides*” kapcsolja össze, amelynek megsértése kezdetben szintén a nemzeti viszonyokról átvett társadalmi-vallási szankciót vont maga után, majd ez a szankció jogi tartalmat nyer. A másik elválasztó momentum a fas által érintett a)–c) területen feltétlenül az, hogy a nemzetségtagok, ezek közül is a hatalmonlevők érdekében állott előbb a nemzetség, majd az állam megvédése. Az erre vonatkozó normák megsértését leghatékonyabban a testi és lelki halált jelentő „*sacer esto*” szankcióval lehetett szolgálni (az elátkozás és lincselés). A legjelentékenyebb nemzetségtagok a házközösségek védelme érdekében ugyancsak indokoltak találtak a család (házközösség) területét is a fas területére utalni, e közösség leghatékonyabb összefogása céljából.

Más a helyzet a d) alatti területen. A patriciusok és plebeiusok közti osztályharc csak a királykor végén indul meg, valószínűleg az utolsó három etruszk rex uralma alatt. Livius már ui. Servius Tulliusnál súlyt helyez annak megemlézésére, hogy a nevezett nemcsak a patriciusok, de a plebeiusok által is kedvelt volt, ami már kifejezett utalást jelent a politikai ellentétekre (2. 40.). Viszont ellentét alakul ki a rex és a patriciusok legtekintélyesebbjeiből alakuló *senatus* között is. A rex sohasem volt igazi „király”, hatalmát a *senatus* és a *comitia*-k korlátozták. A *senatus* tagjai a közülük kiemelkedett rex-re, mint lehetséges *interrexek*²¹ (a királyi tiszt üresedése esetén a senator-*interrexek* töltik be azt) féltékenykednek. Mint Lübtow kiemeli:²² a görög és római nemesi etikának alapvető parancsa volt az, hogy „e rendnek egyetlen tagja sem törekedhet túl e renden belül uralkodó egyenlőség keretein”. Természetesen adódott tehát az, hogy a rex a patriciusokkal egyre élesebben szembenálló plebeiusokra kezdett támaszkodni. Ennek első jele a Servius Tullius-féle alkotmány lehetett,²³ amelyet az újabb irodalom ismét valóban e rextől származónak tekint.²⁴ Ez az alkotmány tükrözi a rex-plebs és a *senatus*-patriciusok csoportjának kompromisszumát. A plebs bekerül a *comitiába*, de a legdöntőbb szó most is legtöbbször a patriciusoké. Ez alkotmány kompromisszum eredménye volt, de a rexnek módjában lehetett e nélkül is bizonyos védelmet adni a plebsnek. Úgy véljük, hogy ezt éppen a szakrális jog területén érthette el a legjobban.

²¹ Mommsen: Röm. Geschichte. (Wien–Leipzig. 1932.) 67. l. »Zwischenkönig«. – Kunkel: Bericht über neuere Arbeiten zur röm. Verfassungsgeschichte. II. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgesch. Rom. Abt. = SZ.

²² Lübtow id. m. 178. l.

²³ Gyakov–Nyikolszkij id. m. 391. és 395. l.

²⁴ Ennek irodalmát lásd Maskin id. m.

Ő volt a legfőbb vallási hatalom letéteményese, aki március és május 24. napján a népgyűléseken az istenek által neki kinyilvánított szabályokat kijelentette.²⁵ Misztikus hatalma²⁶ fékentartotta a római uralkodóosztályt. Nézetünk szerint a rex és papjai (ezek ekkor még a rex, mint a kultusz főpapja köré tömörültek) által az erőszakoskodó patríciusok ellen a plebeusok részére adott menedékjog lehetett e védelemnek első megnyilvánulása, másképp ugyanis nem lehetne megérteni azt, hogy e kultuszban részt nem vevő tribuni plebis részére, a patriciusi kultusból kizárt plebs védelmére miért szakrális szankciók érvényesültek. Ez a rex által adott menedékjog lehetett a tribunusok ius auxilii-jének őse, s ennek folytán a korai köztársaság jogrendje a plebssel szemben hatalmaskodó patríciust is „sacer”-ré nyilvánította.

Vizsgáljuk meg ezután, mi volt a fenti jogterület további sorsa? Az állam megsértésével kapcsolatos cselekmények akár a perduellio, akár a parricidium keretében kerülve végső eredményben a comitia-k joghatósága alá jutnak, fokozatosan már a köztársasági kor elejétől kezdve. Már a XII t. törvény a hazárulás esetét (az ellenség felbújtása és a polgárnak az ellenség részére való kiszolgáltatása) a világi tartalmú fejvesztéssel bünteti (D. 48. 4. 3.). A nemzetközi érintkezésben a szakráljog a korán meginduló hódító politika kezdetétől már csak formailag érvényesül. A hódító Róma az „egyhatalmi rendszer” valója,²⁷ aki nem ismer el egyenjogú idegen államot, csak elnyomott „szövetségest”, vagy ellenséges államot, melynek lakói számára: lehetséges rabszolgák. Közte és az idegen államok közt a római belső jogot jelentő ius fetiale és az általa diktált egyoldalú békék (instrumenta pacis) érvényesültek.²⁸ E szabályokat megsértő római polgárral szemben már korábban sem valószínű, hogy a szakráljog súlyos szankciója a maga teljes szigorában érvényesült volna, a hódítások megindulása pedig semmiképpen. A családi közösség keretén belüli fides-sértés szakrális megtorlásának már csak egy nyoma van a XII t. törvényben. (Serv. ad Aen. 6. 809.), de a többi fides-törés, így pl. a poena cullei-nél már a régi időtől kezdve speciális halálbüntetés formáját ölti. A családi fides ellen vétő, fiát háromszor eladó paterfamiliast már a XII t. törvény is tipikusan civilis szankcióval, a patria potestas elvesztésével sújtja (Ulp. 10. 1.). Végül az előbbiektől elkülönülő negyedik területen a rex által a plebs részére nyújtott szakrális védelem továbbfejlődik ugyan a tribunok plebsvédői tiszte kapcsán, de e szankció mindinkább humánjogi tartalommal telítődik (kivégzés, vagyonelkobzás), s ez a terület meg is szűnik mert a IV. században a plebs védelme tárgyát veszítette.

Kérdés tehát, rendelkezett-e a fas a jogágazattá válás előfeltételeivel, s az említett külső jelenségek jelezték-e egy ilyen ágazat létrejöttét? A szabályozás alá vont életviszonyok területét illetően az életviszonyok közti minimális egyezés az akkori viszonyokat tekintve aligha fedezhető fel. A nemzetség, család, ill. az állam védelme, s másrészt az uralkodó osztályal szembenálló plebs védelme, ill. az ezzel kapcsolatos viszonyok élesen szembenállanak egymással. Másrészt a szakráljog létrehozásában megoszlott az uralkodó osztály érdeke.

²⁵ Lübtow id. m. 141. l. »quando rex comitiavit fas« (QRCF).

²⁶ Lübtow id. m. 178. és k. l.

²⁷ Gajzágó: A nemzetközi jog eredete. (Bp. 1942.) 2. l.

²⁸ Gajzágó id. m. 3. l. és Mommsen: Röm. Staatsrecht. (Leipzig. 1887.) III. k. 590. és k. l.

Egyik területét a)–c) a patricius osztály, a másik területét a vele szembenálló rex hívta életre.²⁹

Ami a jogágazat létrejöttét jelző külső jelenségeket illeti, az egységes elnevezés kétségkívül megvolt, de a szabályozás egysége meglehetősen laza. A szabályozás minimális egységét a sacer esto szankcióban lehetne keresni. Ennek értelme azonban koronként és területenként változott. Kezdetben kiközösítéssel járó kiátkozást jelentett, utóbbi a büntetlenül végezhető lincselés lehetőségét (Festus 318.), majd a lex Valeria Horatia (449.) szerint csupán szakrális formájú („eius caput Iovi sacrum esset, familia ad Aedem Cereris”), de nagyonis világias tartalmú „fő és jószágvesztést”.³⁰ Ugyanakkor nincsenek adataink arra, hogy a nemzetközi érintkezésben gyakorlatilag hogyan érvényesült a szakrális szankció. Róma hatalmi politikáját tekintve igen valószínű, hogy itt a „sacer esto” legfeljebb bizonyos vallási rosszalást jelenthetett.

A fentiekből megállapítható, hogy a fas, mint külön jogágazat e korban nem mutatható ki annak ellenére, hogy a történeti idők kezdetén mutatkoznak bizonyos erre utaló jelek. Hiányzik ui. itt a társadalmi viszonyok vonatkozó komplexumában egy minimális egység, s emellett az említett jogterületek egy részét az uralkodó osztály egyes rétegei közti érdekellentétek hívták életre. Igen nehezen fedezhető fel emellett a szabályozásban a minimális egység is. De nem beszélhetünk itt külön jogágazatról azért sem, mert annak felállítása többé-kevésbé tudatos tevékenység kell legyen. A jog ezen őskorában viszont aligha lehetett tudatos jogágazatalakító tevékenységről szó.

A valóság feltehetően az lehet, hogy a minden vonalon szakrális színezetű régi római jogban egyes területeken már korábban bekövetkezett a szakrális tartalom (szakrális szankció) háttérbeszorulása, s csak a szakrális forma maradt meg mint pl. a családi jog egyes intézményeinél, vagy ez is eltűnt, míg más területen az eredeti szakrális szankciók tovább éltek. Azonban e területen is lassan formálissá válik a szakrális jelleg, mert a „sacer esto” szankció világi jellegűvé válik. Ez minden valószínűség szerint már a XII t. törvény korbán bekövetkezik. Az említett jogterület tehát a teljes egészében még szakrális színezetű, tagolatlan régi római jogrendszer önállóságot nem nyert területe, amely a határozott különállás látszatához csak a principátus idején jutott a fas és ius kategóriáit tükröző ius divinum–ius humanum kategóriáiban. E kategóriák azonban jogágazatokat már aligha jelentettek ekkor. Gaius (2. 2.), majd Ulpianus (D. 43. 1. 1. pr.) műveiben e két kategória főleg a res divini et humanis iuris fogalma kapcsán jelentkeznek. Az e fogalmak által fedett intézmények azonban a már új tagozódású (ius publicum–privatum) világi jellegű jogrendszer kebelében helyezkednek el. Emellett Ulpianus kifejti, hogy az ún. sacra területét a ius publicum öleli fel (D. 1. 1. 1. 2.).³¹ Ugyanezt látszik igazolni Ulpianus azon té-

²⁹ Ez nem mond ellent annak, hogy a köztársaság idején a papi testület a patriciusi érdekeket szolgálja. A rexek bukása után a szakrális hatalom lényegében a senatorokra megy át: »auspicia ad patres redeunt« (Cic. de leg. 3. 9.), mint, akik közül a rex kikerült.

³⁰ Liv. 3. 55. 7.

³¹ Ellentmond ennek a nemjogász Quintilianus hármas osztályozása [(«sacri, publici, privati iuris») inst. or. 2. 4. 33.] viszont valószínű, hogy a jogász Ulpianus helyesebben rögzítette a jog tagozódásának kérdését. — Kaser (Das altröm. Ius. Göttingen, 1949. 33–34. l.) rámutat arra, hogy a fas és ius, ha nem is fedték fogalmilag egymást (»für die beedete Rechtsbehauptung deckten sich also ius und fas, iniuria und nefas... Gleichwohl finden sich ius und vor allem iustus für rein sak-

tele, mely szerint „*iurisprudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia* (D. 1. 1. 10. 2.). E tételben kifejezésre jut az, hogy az ő korában a valóban formájában és tartalmában világi jogtudomány a még megmaradt szakrális színezetű területeket is felöleli.

A fas tehát valamikor az egész osztatlan régi római jogrendszert jelentette, amely azután mindinkább eltolódott világi területre. Így alakul ki a *ius*, mint szintén tagolatlan, egységes római (már világi jellegű) jogrendszer, amelynek keretében helyezkedik el a fas élesen el nem különíthető területe. A fas és *ius principatus*kori kettéválasztására irányuló kísérleteknek viszont — mint fentebb láttuk — csupán elméleti jelentősége van.

3. A *ius* (*civile*), mint egységes jogrendszer mellett jelentkezik a köztársasági kor első felében a *ius Latii*. Kérdés ennek jogágazati minősége!

Róma már a királykorban hegemoniára tett szert a latin államok közt, azok szövetsége keretében („*res romana et nomen Latinum*”).³² A naturálgazdálkodás nem zárta ki a kisebb áruforgalmat. Így különösen a latinok, etruszok elég fejlett edény- és fémáruiparára tekintettel szükségessé vált az ezekkel való kereskedelmi forgalom római szabályozás alá vonása. Majd elkerülhetetlenné vált a Rómában otthonosan mozgó latinok és rómaiak közt a családi kapcsolatok felvétele is. A latin szövetség tagállamainak polgáira is ki kellett tehát valamilyen formában a római vagyoni jog és családi jog szabályait terjeszteni, s lehetővé tenni azt, hogy ha a Rómába költöző latinussal szemben a vagyonebecslést lefolytatták (*census*), az római polgárrá válhassék (*ius migrationis*).³³ A Róma győzelmével befejeződő latin háború (ie. 340–338.) után megváltozik a helyzet. A közeli latin városállamok beolvadnak, a többivel pedig Róma oly megállapodást köt, hogy lakosaik a rómaiakkal való vagyoni és családi jogi érintkezésben római jogképességet, a városi tribusokban aktív választójogot (*ius suffragii*) nyernek, s a római hadseregben, a légiókon kívül, római vezénylet alatt szolgálhatnak. Mindössze Tibur és Praeneste városok vonatkozásában maradt fenn a régi állapot.³⁴ A felbomlott latin szövetség tagállamainak e három kategóriája közül a középső polgárait *latini veteres*-nek nevezték, s a rájuk alkalmazott római jogot *ius Latii*-nak.

Feltételezvé az, hogy a *ius* (*civile*) és *ius Latii* a római jogrendszer két ágazata, kérdés, az életviszonyok mely területét ölelik ezek fel?

A *ius* (*civile*) területét a római polgárjogok teljességét kitevő alanyi jogok alapján (*ius militiae* = szolgálat joga a légiókban, *ius suffragii* = aktív-, *ius honorum* = passzív választójog, *ius commercii* = vagyonszerzés joga, *ius connubii* = házasságkötés és ezzel szereshető családi jogok) következőképpen oszthatjuk fel: a) a belső hadi jog, b) a komiciális jog (a *comitia*-k működésére vonatkozó szabályok összessége), c) a magistratualis jog (a római tisztviselői kar

rale Gebote...»). Csak miután az istenítételek jelentősége háttérbe szorul — mondja — kezd kialakulni a különbség a *ius* és fas közt élesebben. Szerinte csupán a *principatus* kezdete táján kezd elválni egymástól az »isteni és emberi rend«, s így a fas — amely antitézisével, a *iussal* a *ius divinum* és *ius humanum* kategóriáit képezik (Isid. Libr. or. 5. 2. 2. — Servius ad Georg. 1. 259.) — ez időben már külön jogágazatot jelentett.

³² Lübtow id. m. 644. l.

³³ Maskin id. m. 98–99. l. és Lübtow id. m. 644. és k. l.

³⁴ Maskin id. m. 99. l.

imperiumával és potestasával kapcsolatos szabályok összessége), d) a tulajdon és a gazdasági forgalom joga, e) a családi jog.

A *ius Latii* szabályozta: a) latinokkal kapcsolatos római katonai természetű életviszonyokat, b) a latinok komiciális helyzetét, c) a római polgárokkal folytatott gazdasági kapcsolat viszonyait, s a latinok római tulajdonviszonyait és d) a latinok és rómaiak családi kapcsolatainak területét.

Ki kell azonban hangsúlyoznunk, hogy a *ius (civile)* és a *ius Latii* területének ilyen kategorizálása távolról sem jelent valami jogágazatokra bontást. E differenciálásnak, amit már természetesen a rómaiak hajtottak végre, az volt az alapja, hogy az egységes római polgárjogból hol egyik, hol másik területet emelték ki, hogy azon egyes idegeneknek jogképeséget adjanak. Így pl. a *ius connubii* és *ius commercii* elválasztását az *tette* nyilván először indokolta, hogy a *plebeiusok*nak a *connubium* területén nem adtak jogképeséget, tehát a „magánviszonyok” területe elválasztandó volt kétfelé. Egyébként, hogy ez a két terület szorosan összefüggött, ezt nemcsak a római család és magántulajdon elszakíthatatlan kapcsolata bizonyítja, de az is, hogy pl. az ún. *latini Juniani* csupán az élők közötti *commercium* területén nyertek jogképeséget, de nem kapták meg azt a halál esetére szóló *commercium* és az ezzel különösen szorosan összefüggő *connubium* területén (Gai. 1. 24.).

Kérdés azonban, lehet-e adott esetben a szabályozott életviszonyok területét nézve két különböző jogágazatról beszélni, mikor első pillantásra csak kvantitatív különbség mutatkozik közöttük (a *ius Latii*-ből hiányzik a *ius honorum*). A valóság az, hogy a *ius suffragii* sem úgy van szabályozva, mint a római polgárok számára, ui. a latinok a rómaiak szemében megvetett városi *tribusok*ba nyertek beosztást.³⁵ A katonáskodás jogának szabályozása is eltért, tekintettel arra, hogy a rómaiak a légiókban, a latinusok a római vezetés alatti segédcapatokban szolgáltak. Végül igen problematikus az, hogy a *connubium* és *commercium* területe ugyanúgy volt-e szabályozva a *civisek* közt, mint a *civis-latinus* viszonylatban. Már *Mitteis*³⁶ rámutatott arra, hogy a latinusok részére adott *ius commercii* nem jelentette szükségképpen azt, hogy ők a római polgárt *civisek* közti viszonylatban megillető *ius commercii*-t kaptak, hanem sokkal inkább azt, hogy a római állam részükre a *civisek* és közöttük levő viszonylatban érvényesülő vagyoni jogot teremtett. Úgy véljük, alátámasztja e nézetet a *Sempronius-féle plebiscitum* (ie. 193.), mely szerint Róma a kamatkorlátozó római jogszabályokat a latinusokra is kiterjesztette (Liv. 35. 7.). Ha a *civisek* közt érvényesülő *ius commercii* azonos lett volna a *civis-latinus* viszonylatban érvényesülő *ius commercii*-vel, mi szükség lett volna erre. Persze nem szabad szem elől téveszteni, hogy — mint arra *Mitteis* is rámutat — a *ius (civile)* és a *ius Latii* vagyoni joga között alapvető különbségek nem lehettek, hiszen sok római jogintézmény éppen a latin jogból került a római jogba (pl. a *testamentum*; eredete az oszk *tristaamentum*-ban kereshető).³⁷

Összefoglalólag tehát megállapítható, hogy a *ius (civile)* a római polgárok egymásközti, mind „közéleti”, mind „magánéleti” viszonyainak komplexumát,

³⁵ Lübtow id. m. 645. 1. — Személyi: Róm. jog. (Nyíregyháza. 1932.) I. k. 120. és k. 1.

³⁶ *Mitteis* id. m. 4. 1.

³⁷ *Mitteis* id. m. 9. 1. és *Goldmann*: Das Alter des röm. Testaments. SZ. 1939. 51. k. 224. és k. 1.

a ius Latii pedig a latin városok polgárainak Rómával és a római civisekkel kapcsolatban jelentkező életviszonyainak összességét rendezi.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy a társadalmi viszonyok ezen egységes területén (a római polgár összes jogi szabályozást kívánó életviszonyai, stb.) belül nem jelentkezik-e bizonyos kettősség, amely abban nyer kifejezést, hogy ez életviszonyok részben az állammal, annak szerveivel, részben más állampolgárokkal való vonatkozásban jelentkeznek. Kétségtelen, hogy későbbi római szemmel, valamint modern szemmel nézve az életviszonyok e kettőssége észlelhető, de vajon a kérdéses korban is észlelték-e ezt Rómában?

Vizsgálódásunknál leghelyesebb az akkori *ius (civile)* egész anyagát felőlelő XII t. törvényből kiindulni. Annak előrebocsátása mellett, hogy a XII t. törvény anyagának ma ismert táblákra való tagozódása is meglehetősen problematikus,³⁸ mégis, anélkül, hogy a történeti hűség ellen véténénk, felismerhetünk benne öt, mai szemmel elválasztható anyagot: az eljárásjogot, családi jogot, vagyonjogot, büntetőjogot és szakráljogot. Aki a római család szerkezetét ismeri, az előtt pillanatig sem kétséges, milyen szoros kapcsolatban van ez a családi vagyon konzerválására hivatott formáció a vagyonjoggal (tulajdonjog és a csekély forgalmi jog). A vagyonjog keretébe tartoznak a tilos cselekmények is, melyeket a vagyonjogi szankció von oda. Ebből az egész életviszony-, ill. a jogi szabályozás után jogviszonykomplexumból származó igények az eljárásjog keretében nyernek érvényesítést. A forma és a tartalom kapcsolata a római jog e korszakában is szoros egységben jut kifejezésre, s ez az egység még szorosabbá válik később a praetori jogképzés során, midőn a praetori perrendkívüli jogsegélyek és keresetek lesznek az új anyagi jog létrehozói és hordozói. Látszólagos különállást mutat a IX. és X. tábla állítólagos anyaga. Az előbbi a főbenjáró (főként politikai) bűncselekmények büntetéséről, a másik a szakráljogról szól. Vajon van-e kapcsolat a most már háromféltre leolvadt terület között. E kapcsolatot a római magistratusok hivatali hatalma teremti meg. E hatalomból folyt a polgári perekben való eljárás, s a főbenjáró bűncselekményekben való ítélkezés joga.³⁹ A magistraturalis hatalom tehát az, amely összefogja a *civiliurisdictio* és a római értelemben vett büntető ítélkezés területét. Marad még a szakráljog. A XII t. törvény töredékei szakrális jellegű egészség- és városrendészeti szabályokra utalnak itt vagyoni, vagy büntető szankció nélkül (a temetkezés módja, halottégetés városon kívül, stb.). Ezen életviszonyokra

³⁸ Az anyag táblák szerinti elosztásban való rekonstrukciója Gaiusnak a XII t. t.-hez írt, s töredékeiben a *Dig.*-ba felvett kommentárja, s az anyagnak táblák szerinti megjelölését tanúsító néhány elszórt forráshely (*Cic. de leg.* 2. 25. 64. — *Festus* 273. — *Dionys.* 2. 27. — *Cic. de rep.* 2. 36. 37. — *Dionys.* 10. 60. — *Liv.* 3. 33. alapján történt.

³⁹ Az általános nézet szerint, mely Cicero két kitételére támaszkodik [(*de leg.* 3. 4. 11. és 19. 44.) római polgár életéről csak a négyülésen lehetett dönteni, tehát a főbenjáró bűncselekményekben való bíraskodás ide tartozott. *D.* 1. 2. 2. 16.]. A főmagistratusok inkább a nyomozásban, vádemelésben, ítélkezésnél az elnöklésben tevékenykedtek. Viszont a királykorban ez ügyekben a *rex* ítélkezett (Karlowa: *Röm. Rechtsgesch.* Leipzig, 1885. I. k. 57. 1. és Lübtow *id. m.* 139. 1.), s így alig tehető fel, hogy a *res publica* főmagistratusai, akik a *rex* bírói hatalmát örökölték, ez ügyekben önállóan ne járhattak volna el. A négyülés sokkal inkább végső, fellebbezési fórum lehet. Cicero utal rá, hogy a XII t. törvény szerint minden ítélettel és büntetéssel szemben fellebbezni lehetett (*de rep.* 2. 31.). Itt nyilván a magistratus büntető ítélete ellen a négyüléshez való fellebbezésről van szó. — Arról, hogy a praetor megvesszőzésre ítél: *Gell.* 11. 18. 8. és *Plin. nat. h.* 19. 3. 12.

nézve minden valószínűség szerint Róma városrendészeti közegei, a XII t. törvény idején az aediles plebis, majd a IV. század derekától az aediles curules, mint magistratusok gyakoroltak rendőri felügyeleti jogot.⁴⁰ A *magistratualis hatalom* tehát egységbe fogta az életviszonyok azon területét, amely a XII t. törvényben nyer szabályozást.

De a termelési viszonyok, a társadalom berendezkedése sem tették szükségessé azt, hogy az egységes ius (civile) „köz-” és „magánjog”-ra való kettéosztást szenvedjen. A korszakot a naturálgazdálkodás jellemzi. A csereforgalom kismérvű. A rabszolga még nem „instrumentum vocale”, hanem a házközösség legalacsonyabbrendű tagja, aki a termelésben is némileg érdekelt lehet. A családi rabszolgatulajdon, amely a paterfamilias személyében testesül meg, egy-maga tudja biztosítani azt a politikai kényszert, amely a kevésszámú és komoly erőt nem jelentő rabszolga fékentartásához szükséges. Közvetlen állami kényszerre, s ezt biztosító jogra komoly szükség nincs. Ezt igazolja a XII t. törvény is, amely ilyenről csak a tolvaj rabszolgának a megostorozása és a szikláról való levetése kapcsán szól (Gell. 11. 18. 8.).

A másik kérdés, hogy az uralkodó osztálynak érdekében állott-e a ius Latii kialakítása? Mint már részben említettük, a latin államok viszonylag fejlett fém- és kerámiai ipara (utalunk itt az ún. villanova-kultúrára, s az etruszokok fémtárgy iparára),⁴¹ valamint a részben félnomád római nép állatállománybeli feleslege létrehozott egy kisebbmértvű kereskedelmi forgalmat a rómaiak és latinok közt, s családi kapcsolatok is jelentkeztek köztük. A római jogképeseknek e két területen való megadásával Róma gazdaságilag, mérsékelt politikai jogok biztosításával, valamint e latinoknak hadseregébe való besorozásával pedig politikailag is érdekszférájába vonta e latin közösségek tagjait. Ezzel Róma elérte azt, hogy a) idegeneket is a római jog uralma alá hajtott, de b) ugyanakkor nem esett sérelem a rómaiak nacionális gögijén sem, mert ezek nem a római polgárokra nézve érvényes római jog uralma alá kerültek.

Kérdés, hogy a ius Latii létrejöttét jellemző két ismérv fellelhető-e? Az egységes elnevezés kétségkívül megvan (éppúgy kettős értelemben, mint a ius civile; jelzi a latinus római alanyi jogait és magát a vonatkozó életviszonyokat rendező szabályok összességét). A szabályozásban megnyilvánuló minimális egység mind a ius (civile), mind a ius Latii vonatkozásában a magistratualis imperiumban lelhető fel (a ius Latii vonatkozásában valószínűleg egy külön magistratus: a praetor latinus imperiumában⁴²). A magistratualis imperium felölelte főként a legfőbb katonai hatalmat, a ius cum populo agendi-t (Gell. 13. 16. 2.), tehát a komiciális területen való működés hatalmát, a magistratualis jogok összességét, a büntető bíraskodást, s a polgári iurisdicchio hatalmát, valamint bizonyos vallási hatalmat (Liv. 40. 52. 5.: „auspicium imperiumque”), s minden más elképzelhető területen a magistratualis joghatóságot.⁴³

Végül még arra kell feleletet adnunk, hogy miért nem alakult ki külön jogágazat a *félszabadok és római polgárok*, valamint a *pelebeiusok és teljesjogú polgárok* viszonylatában. Az előbbinek nézetünk szerint két oka van: a) a fél-

⁴⁰ Karlowa id. m. I. k. 250. l. Heumanns Handlexikon: »Aediles« (Jena. 1895.) 21. l.

⁴¹ Maskin id. m. 62–63. és 67. l.

⁴² Lübtow id. m. 645. l.

⁴³ Az imperiumról Mommsen: Staats. r. I. 22. és k. l. — Karlowa id. m. I. 129. l.

szabadok közül a cliensek (libertinus először igen kevés van, hisz a rabszolga is kevés), mint az újabb irodalom is rámutat, úgyszólván teljesjogú római polgárok voltak⁴⁴ csupán a patronus iránti szolgáltatási kötelezettség különböztette meg a civistől, s a ius honorum hiánya; b) viszont oly szorosan be voltak illesztve a patronus házközösségébe, hogy a gyakorlatban nem képeztek külön önálló társadalmi osztályt, s külön jogágazat részükre való konstruálása lényegében a római házközösségek egységét számolta volna fel, s szemben állott volna a családi fides eszméjével. Később pedig, midőn a libertinusok száma megszorodik (IV. század), már más jogágazatalakító tényezők jönnek figyelembe. — Ami a második kérdést illeti: a plebs és a teljes jogú polgárok közti viszonylatban adva volt ugyan a lehetősége egy új jogágazat kialakításának (hiszen a plebs közt polgári eljárást folytató iudices decemviri⁴⁵ joghatóságát az uralkodóosztály átvehette volna), de a plebs oly hevesen tört a polgárjogok megszerzésére, s e harcát olyan siker is kísérte, hogy a IV. században a különbségek a plebs és patricius osztály között lényegében eltűnt, s így jogágazatnak e vonalon való kiképzése is szükségtelenné vált.

A ius Latii tehát külön jogágazatot jelentett a ius (civile) mellett. Igazolja ezt, hogy szabályai a latinusok és római polgárok közti életviszonyok területének egészét rendezik, s e rendezéssel az uralkodó osztály a latinusok e csoportját Róma gazdasági és politikai érdekszférájába vona. E jogágazat létrejöttét a „ius Latii” elnevezés és az a tény jelzi, hogy, e joganyag egész területét a magistratualis hatalom fogja egységbe.

II. A jogrendszer tagozódása az árutermelő rabszolgaság korában

I.

1. *Az árutermelő rabszolgaság virágzó korszaka.* Először azt kell vizsgálnunk, hogy e korszakban: az első pün háború befejezésétől a principatus kezdetéig (ie. 241–31.) milyen jogágazatok észlelhetők, s melyek azok a forráshelyek, amelyek esetleg további jogágazatok létrejöttére látszanak utalni.

A ius civile (e korból már vannak adataink, hogy a régi ius anyagát „ius civile”-nek nevezik⁴⁶) mellett tovább él a ius Latii egész a szövetséges háborúig (ie. 91–88.). Az ie. 90-ben hozott lex Julia a római polgárjogot Itália minden szabad lakójára kiterjeszti, s ezzel e jogágazat felszámolódik. Ezután ún. latinjogúságot csak egyes provinciális városok polgárai kapnak (latini coloniarii), ez azonban csak ius commercii-t biztosított részükre, s ennek nagy jelentősége különben sem volt, mert a peregrinusokra is kiterjedő ius honorarium gyakorlatilag ezek számára is teljes római vagyoni jogi jogképességet biztosított.

2. E korszakból származó egyik legfontosabb, jogágazatra utaló kifejezés a *ius gentium*, melyet a ius civile-vel szoktak szembeállítani. E kifejezés elő-

⁴⁴ Altheim id. m. 84. l. — Másként Binder id. m. 225. l. és k.

⁴⁵ Wenger: Proc. civ. Rom. 1938. 51. l.

⁴⁶ Cicero (de off. 3. 16. 65. és pro Caec. 70.) már a múltra nézve »ius civile«-ről szól. A principatus elején Pomponius pedig azt mondja, hogy az ie. II. században. élt jogtudósok: »fundaverunt ius civile« (D. 1. 2. 2. 39.).

ször Sallustiusnál (Iug. 22. 4. — 35. 7.) található, de itt nemzetközi jogot jelent. Ilyen értelemben azonban azt a római jogászok sohasem használták. Cicero az első (de off. 3. 17. 69.), aki azt először használja helyes értelemben. Kérdés azonban, hogy a *ius gentium* pozitív jog-e? Ha ui. nem, úgy felesleges jogágszaki jellegét kutatni. Az irodalomban a vélemények megoszlanak.⁴⁷ Nézetünk szerint a *ius gentium absztrakt jog*. Igazolja ezt a) az, hogy a *ius civile*-vel szembeállítva még annak pozitív mivoltát is elenyészletti, midőn Cicero azt mondja, hogy a *ius gentium* minden népnél él, mert alapja a „*conventa hominum et quasi consensus*” (Part. orat 37. 130.) szemben a *ius civile*-vel, amely azok joga, „*qui eiusdem civitatis sunt*” (Top. 2. 9.). Ugyanez jut kifejezésre Gaiusnál, aki az előbbi oly jognak nevezi „*quasi quo iure omnes gentes utuntur*” (I. 1.), míg az utóbbi „*quod ius proprium civitatis*” (u. o.). Pedig a *ius civile* pozitív jog, mint azt Ehrlich⁴⁸ Cicerora és Pomponiusra támaszkodva (lásd 46. jz.) régen kimutatta (ez alatt előbb az interpretációból fejlesztett szokásjogot Kipp⁴⁹ szerint pedig ezenkívül a *lexeket* is értették); b) a *ius gentium*ra vezet vissza a *Digesta* (I. 1. 2. és 5.) több, a tételes jogon kívül álló erkölcsi fogalmat, mint a vallásosság, engedelmesség, stb., sőt erre vezet vissza az egész világrendet; c) a *ius gentium* több esetben a vitátlanul absztrakt *ius naturale*val nyer azonosítást (Gai. I. 1.); d) a *ius gentium* kifejezést először Cicero használja (de off. 3. 17. 69.), aki köztudomásúlag a görög filozófia hatása alatt állt, s így itt is e hatással kell számolnunk. Igaz ugyan, hogy Cicero úgy beszél róla, mintha az a római jogásznál már régen (tehát a görög filozófia behatolása előtt) ismert fogalom volna (itaque maiores...), egyesek szerint azonban⁵⁰ itt valószínűleg a ciceroi szöveg átalakításáról van szó. S ha ez nem is így van, Cicero nyilván azért használ ilyen kitételt, hogy növelje megállapítása súlyát (ugyanazt teszi Livius is, aki a császárkori *ius publicum-privatum* felosztást a XII tábla sajátosságának tünteti fel). De elképzelhetetlen az is, hogy a nagy gyakorlati érzékkel bíró, de filozófikus hajlamokkal meg nem áldott republikánus jogászok a görög bölcsélet behatolása előtt ilyen elvont konstrukciót teremtettek volna; e) végül a *ius gentium* lényegében része a civiljognak is, hiszen pl. a vadon élő állatok elfogásával (D. 41. 1. 1. pr.), az iszaplerakódással (D. 41. 1. 7. 1.), a beültetéssel (D. 41. 1. 7. 13.) stb. való tulajdonszerzés minden nép jogában, így a római nép *ius civile*jében is feltalálhatók.

Ellene szól a *ius gentium* absztrakt voltának, hogy a források a *ius gentium* tartalmát kitevő egyes jogintézményekről beszélnek, mint pl. a rabszolgaságról (Gai. I. 52.), szabadonbocsátásáról (D. 1. 1. 4.) stb. Valójában azonban nincs egy absztrakt, minden népnél érvényes rabszolgaság, vagy szabadonbocsátás, mint intézmény, hanem római, görög, föníciai, stb. jog szerinti rabszolgaság, vagy szabadonbocsátás. Egyébként a *ius gentium* egyes ún. intézményeiről, mint pl. a *matrimonium iuris gentium*ról (peregrinusok, ill. civisek és pe-

⁴⁷ Pozitív jognak tekinti Kipp (id. m. 5. 1.), részben Lübtow (id. m. 498—499. l.), Novickij és Peretyerszkij (Római jog, 1950. 15. l.) és Dembo (id. m. 90. l.) stb. Nálunk Személyi (id. m. 20. és k. l.), s részben Helle (A római jog forrásainak tört. Bp. 1909. 20. és k. l.) — Egyébként az irodalom általában nem néz e kérdéssel határozottan szembe. Kifejezetten absztrakt jognak tekinti nálunk Marton (A róm. magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1957. 21. l.).

⁴⁸ Ehrlich: Beiträage. (Berlin. 1902.). 1. és k. 1.

⁴⁹ Kipp id. m. 53. l.

⁵⁰ Lübtow id. m. 494. l.

regrinusok házassága) az irodalom kimutatta, hogy ez az elnevezés modern tálmány; az eredeti elnevezés „non iustae nuptiae” volt.⁵¹ Ugyancsak ellent látszik mondani ez absztrakt mivoltának Cicero azon elhatárolása, mely szerint: „quod ius civile, non idem continuo gentium.” A folytatás azonban megdönti e feltevést: „quod autem gentium, idem civile esse debet” (de off. 3. 17. 69.). Itt Cicero mélyebb elemzés nélkül azt mondja, hogy a ius gentium is végeredményben római jognak minősíthető (civile esse debet), ami tökéletesen helyt is áll.

3. További osztályozás, amely e korban jelentkezik: a *ius strictum* et *aequum*. Az „aequitas” kifejezéssel először Plautusnál (ie. 254–186.) találkozunk „aequum bonum” (Menech. 4. 2. 10.) formájában.⁵² Cicero a legkülönbözőképpen használja a *aequitas* fogalmát, de abban, bármilyen értelmezésben jelenik is meg, mindig az absztrakt jelleg dominál (pl. az emberi viszonyok önálló rendje, a *lex naturae* sajátossága stb.⁵³). De kitűnik absztrakt jellege akkor is, midőn a jogtudomány a *ius strictum*mal állítja viszonyba (Gai 3. 17. a XII t. törvényt a *ius strictum* uralma alá tartozónak tekinti.) E fogalom szolgál a római magántulajdon ideológiai alátámasztására is. Ideológiailag legnagyobb jelentőségét azonban abban kell nézetünk szerint látnunk, hogy az *aequitas* eszméjével alapozzák meg a római jogászok a köztársaság második felétől azt a szabadok közti formális jogegyenlőséget, amely nélkülözhetetlen előfeltétele volt a nagy ókori áruforgalmi világjegy kiépítésének. Így jelentkezik e fogalom az „aequum ius” és „par ius” azonosértékűségében (Velleius. 2. 121, Tac. Ann. 2. 82, Seneca ep. 107.). Így az *aequitas* egyenlőséget jelent.

4. Szintén absztrakt jog a *ius naturale*, amely Cicerónál jelentkezik először. Nézete szerint az „universum ius” a *ius naturale*-ra és a *ius civile*-re oszlik úgy, hogy az *ius civile* lényegében a *ius naturale*-n alapszik (Part orat. 37. 130. — de inv. 2. 22. 67. — 2. 53. 160. — 2. 54. 162. — de leg. 1. 5. 17.). Ez is igazolja, hogy Cicero idején a *ius gentium* fogalma nem alakult ki teljesen, mert ő itt is — mint fentebb láttuk — *ius civile*-n az egész római jogot érti, amelyben a *ius gentium* is benne foglaltatik. Konstrukciója így más, mint a klasszikus jogtudományé, amely a stoa hatása alatt a *ius naturale*-t a *ius gentium*mal azonosítja (Gai. 1. 1.). Ettől csak Ulpianus tér el; midőn a rabszolgaságot a *ius naturale*-től idegen és a *ius gentium*ban élő intézménynek mondja (D. 1. 1. 1. 3.).⁵⁴ Egy azonban tény: a *ius naturale* akár Cicero értelmezésében mint „*iuris atque iniuriae regula*” (de leg. 1. 6. 19.), ill. mint „*innata vis*” (de inv. 2. 22. 65.), akár az Ulpianusnak tulajdonított értelemben, mint oly viszonyokra érvényes jog, amelyek az embereknek az állatokkal való közös természetén alapszanak (D. 1. 1. 1. 3.) olyan absztrakt jog, melyet — mint Voggensperger⁵⁵ kifejti — a jogtudósok csak másodrendű jelenségeként kezeltek a jogtudomány terén.⁵⁶

⁵¹ Mitteis id. m. 71. 1.

⁵² Az *aequitas*, mint jogelv Servius tevékenysége folytán került a jogtudományba (Pringsheim: *Bonum et aequum*. SZ. 1932. 52. k. 95. 1.).

⁵³ Cic. de off. 2. 18. 64. de leg. 1. 6. 19.

⁵⁴ Ennek értelmezését lásd Novickij—Peretyerszkij id. m. 65. 1.

⁵⁵ Voggensperger: *Der Begriff des »Ius naturale« im röm. Recht*. (Basel. 1952.) 134. és k. 1. — Albertario: *Concetto classico e definizioni postclassiche del ius naturale*. Stud. Bonf. 1930. 5. k. 287. és k. 1. Az, hogy a források néhol (Inst. 1. 2. és D. 1. 1. 1. 2.) a jog hármasság tagozódásáról (*ius civile*, *gentium*, *naturale*) szólnak, a fentieket aligha dönti meg, mert az Ulpianusnak tulajdonított szövegrész (D. 1. 1. 1. 2.) posztklasszikus módosítás eredménye (Jörs—Kunkel—Wenger: *Röm. Recht*. Berlin. 1936. 60. 1.).

⁵⁶ Dembo id. m. 90. 1.

5. Vizsgálendő ezután a *ius civile* és *ius praetorium*, mint egymás viszonylatában lehetséges jogágazatok. Megjegyzendő, hogy Dembo⁵⁶ a *ius civile*-t és *ius praetorium*-ot két külön jogrendszernek mondja; minthogy azonban ugyanakkor egy-egy társadalom, pl. a feudális társadalom jogrendszeréről szól, ellentmondásba kerül az előbb mondottakkal, hiszen mindkét kategória római jogot jelent, s egységesen a római rabszolgatartó társadalom jogának, jogrendszerének egy-egy részét képezi). Pozitív jog-e a *ius praetorium*? a) A praetori jog a praetor által alkotott speciális szerkezetű és formájú jogszabályok összessége; b) a *ius gentium* a kommentárokból csak általában, vagy ún. intézményei útján nyer említést; ezzel szemben a kommentárokat a jogtudósok vagy a *ius civile*-hez, vagy a praetori (később provinciális) edictumhoz írják; c) mint pozitív jogot állítja szembe Cicero a praetori jogot a XII t. törvénnyel: „non ergo a praetoris edicto... neque a XII tabulis...” (de leg. 1. 5. 17.), másutt pedig: „ex iure civilii ac praetorio” szól. Általában a *ius civile* és *ius praetorium* szembeállítására e korszak két alapjelentőségű jogforráscsoportjára (*lex* és jogtudomány — praetori edictum) való utalást jelent;⁵⁷ d) a forrás a *ius praetorium*-ról (és nem a *ius gentium*-ról) azt mondják, hogy „*ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi, vel supplendi, vel corrigendi iuris civilis gratia*” (Papinian. D. 1. 1. 7. 1.). Ilyen hatást pedig csak pozitív jog fejthet ki egy másik pozitív jog irányában. — Igaz ugyan, hogy a *ius praetorium* nem jog oly értelemben, mint a *ius civile*, hiszen „*praetor ius facere non potest*”, viszont a források oly sok helyen állítják egymás mellé ezeket egyenrangú forrásként, tulajdonítanak a *ius praetorium*-nak a *ius civile*-vel egyenrangú erőt (*iubet, permittit, vetat edictum* stc.), sőt azt *lex*-nek is nevezik (Cic. in Verr. 1. 42. 109.),⁵⁸ hogy e kérdés aligha tartalmaz problémát.

5. Felmerül végül a *ius scriptum* és *ius non scriptum* kategóriáinak kérdése. E kifejezések által fedett fogalmak Cicero közvetítésével kerültek a görög jogból a római jogba (Part. or. 37. 130.) Míg azonban ott a „*nomos engraphos*” az emberek alkotta pozitív jog, míg a „*nomos agraphos*” az istenek akaratára visszavezethető íratlan jog volt (Xenophon Mem. 4. 4. 13. — 4. 4. 19.), a római jogban az írásba foglalt és írásba nem foglalt jogszabályokat jelentette, és pedig valószínűleg a szó közönségesebb értelmében (leírt és le nem írt szabályok), így tehát a jogforrások egy bizonytalan kategorizálását kell bennük látnunk, habár kétségtelen, hogy pozitív jogot jeleznek.

A fentiekből megállapítható, hogy a *principatus kezdetéig terjedő említett korszakban egyetlen pozitív jog, amelyet, mint lehetséges jogágazatot további vizsgálat tárgyává tehetünk: a ius praetorium* (persze a civiljog mellett).

6. Az ie. 367-ben felállított egyetlen praetura mellé ie. 242-ben újabb praeturát állítanak fel. Ez utóbbit a praetor peregrinus tölti be. Feladata, hogy a római polgárok és peregrinusok közti polgári perekben eljárjon. Az általános felfogás szerint a praetor peregrinus joghatósága a peregrinusok egymásközti (*lex Julia municipalis* 8. 12. s.), ill. a civisek és peregrinusok (Ed. Augusti de aquaeductu Venafranio 64–65. s. CIL. 10479 n. 4842.) jogvitáira terjedt ki. A legújabb irodalom azonban ezt kétségbe vonja. Serrao⁵⁹ rámutatott arra, hogy a peregrinusok közti vonatkozásban a praetor p.-nak egy különös jog-

⁵⁷ Hasonlóképp Papinianus: D. 1. 1. 1. 7.

⁵⁸ Wlassak: Edict und Klageformel. (Jena. 1882.) 46. 1.

⁵⁹ Serrao: La «iurisdictio» del pretore peregrino. 1954. 20. 1.

hatósága van, hasonlóan a görög viszonyokhoz (epi tón xenón). Ez az álláspontja Arriat-nak⁶⁰ is, aki az attikai polemarchokkal vont párhuzamból következtet erre, s a peregrinusok közti joghatóságban egy, a quaestio inter sicarios-hoz hasonló speciális praetori joghatóságot lát, amelynek lényegében nincs tartalmi kapcsolata a peregrinus praetor civis-peregrinus viszonylatban gyakorolt iurisdictiójával. Nézetünk szerint ezt az álláspontot több megfontolás támasztja alá. Róma urait nem érdekelte az a gazdasági forgalom, amelyet a peregrinusok egymásközt bonyolítottak le. Így felesleges lett volna azt római joghatóság alá vonni. Érdekelte azonban őket az, hogy a polgárok, elsősorban, ők maguk ne kerüljenek hátrányos helyzetbe, ha peregrinusokkal kötenek ügyleteket. A polemarchok idegenek és polgárok közti joghatósága igen szemléltető párhuzam, s alkalmas következtetésre, hiszen a curulis aedilisek jogkörére is igen értékes felvilágosításokat nyerhetünk a görög agoranomos-okra nézve feljegyzett adatokból. És végül, ha a ius Latii megalkotásánál is közömbös volt Róma számára a különböző latin városok lakóinak egymásközi forgalmi élete, s csak a polgárok és latinusok közti viszonylatra konstruált Róma egy jogágazatot, úgy mi sem természetesebb, éppen a szabadok közti jogegyenlőtlenség elvének szem előtt tartása mellett, hogy a praetor peregrinus iurisdictioja is csak a polgárok és peregrinusok egymásközi viszonyaira hatott ki, s a peregrinusok egymásközi viszonylatában itt valami speciális joghatóságról van szó, mint amely összevethető a Cicero említette quaestio inter sicarios-sal (de inv. 2. 20. 60.).

A praetor urbanus továbbra is a civiljogi performák által kötött eljárás vezetője, s edictumában nyilván csak a perenkívüli jogsegélyek formulái foglalnak helyet (interdicta, stipulationes praetoriae, etc.). Így marad ez is ie. I. század derekáig, midőn a lex Aebutia a praetor peregrinus által kialakított sajátos, új, de a legisactionalis eljárás struktúrájára is tekintettel levő eljárásrendszer, az ún. formuláris eljárást a polgárok egymásközi viszonylatára nézve is civiljogi hatálya emelte. Ez időtől teljes erővel indul meg a praetor urbanus jogképző tevékenysége, s ezzel együtt jár az, hogy a ius civile anyagát ez a jogképző tevékenység át meg átfonva, abban új fejlődési folyamatot hív életre. A tiszta ius praetorium korának tehát csak a peregrin praetura felállításától (ie. 242.) a lex Aebutia meghozataláig (ie. 150.?) terjedő egy évszázadot tekinthetjük, utána ui. a praetor urbanus jogképző tevékenységének kezdetével a formai különállás ellenére megindul a ius civile és praetorium összefonódása.

Elgondolásunknak ellentmond Mitteis nézete, aki szerint lehetetlen, hogy a formuláris eljárás a civisek közt a lex Aebutia előtt is ne lett volna alkalmazásban (persze nem civiljogi hatállyal), hiszen így előnytelenebb helyzetbe kerültek volna a polgárok, mint a peregrinusok.⁶¹ Az érvelés tetszetős. Ha azonban meggondoljuk, hogy az igazi nagy kereskedelmi forgalom, legalább is kezdetben, éppen nem a polgárok egymásközi viszonylatában, hanem a civisek és peregrinusok közt folyt le, hiszen a fényűzési cikkek legnagyobb részét nem Rómában gyártották, hanem idegenek hozták be,⁶² rabszolgakereskedők nem rómaiak, hanem megvetett idegenek voltak (D 21. 1. 1. 2.), sőt a baromkupecek

⁶⁰ Arriat: La préteur pégrin. (Paris. 1955.). 40. és k. 1.

⁶¹ Mitteis id. m. 48. és k. 1.

⁶² Az itáliai kereskedelem mérlege erősen passzív volt. A Puteoliban létesült szír és görög település ez időben igazolja, hogy az itáliai kereskedelem több ága peregrinus kézben volt. (Maskin id. m. 212. 1.).

is azok lehettek (D. 21. 1. 38. 2.), úgy nyilvánvaló, hogy a civisek közti viszonylatban elegendő volt a II. századig a legis actio perrendje a praetor urbanus jogsegélyeivel együtt.

A ius praetorium a lex Aebutia kapcsán mindjobban kiterjed. A provinciális helytartók edictuma is átveszi annak anyagát a provincia speciális jogi szükségleteit tükröző szabályokkal kiegészítve, s így a principátus korában a ius praetorium elnevezés megváltozik, s a ius honorarium elnevezés kerül előtérbe (Marcianus. D. 1. 1. 8.). A ius civile és ius praetorium (honorarium) határai si elmosódnak, hiszen ez utóbbi most már tartalmaz: civiljogot (pl. a Publiciana in rem actio), a civiljog praetori továbbképzését (pl. a peregrinusokra is kiterjesztett actio furti, a legis Aquiliae), s emellett praetori eredetű intézményeket (pl. a bonae fidei actiones).

A jogágazati minőség előfeltételeit vizsgálva megállapítható, hogy a ius praetorium a fenti évszázad alatt egységes életviszonykomplexumot vont szabályozása körébe, éspedig a civisek és peregrinusok közti kereskedelmi tulajdon és forgalom viszonyainak összességét. A lex Aebutia után a társadalmi viszonyok e komplexumának körülhatárolhatósága mindjobban elmosódik, s a civiljog, valamint a ius Latii által szabályozott vagyoni viszonyok területével összefolyik.

További kérdés, érdekében állott-e az uralkodó osztálynak a ius praetorium megkonstruálása? A peregrinusokkal folytatott kereskedelmi forgalom biztosította Róma nagy rabszolgatartói részére üzeimeiknek rabszolgával, valamint háztartásuknak használati és fényűzési cikkekkel való ellátását. Az életviszonyok e területét tehát a római jog szabályozása alá kellett helyezni, s ezzel e peregrinusokat Róma gazdasági érdekszférájába bevonni. Tekintettel azonban arra, hogy itt nem rokonszarmazású személyekről, szövetséges államok tagjairól, hanem megvetett idegen államok Róma számára lehetséges rabszolganyaanyagot képező polgáraitól volt szó (a római rabszolgaháborúk ideológiai eredménye), Róma azt sem tűrhette, hogy jogalkotó tényezői civiljogához hasonló jogot alakítsanak ki ezek vonatkozásában, nem úgy, mint a latinusok esetében. Egyszerűen tehát egy imperiummal rendelkező római magistratusra bízták az idegenekkel való kereskedelmi kapcsolatok jogi rendezését, akinek e munkában teljesen szabad kezet engedtek.

Ami egy jogágazat létrejöttének ismérveit illeti, az elnevezés nem hiányzik, s emellett a jogi szabályozásban megnyilvánuló minimális egység is fellelhető abban, hogy ez életviszonyokat a praetor peregrinus egységes hivatali programhirdetménye a praetori formulák egységes rendszerezésében szabályozza, s egységes praetori perrend keretében érvényesíthetők az edictumszabályokra alapított igények. Az a tény, hogy emellett a lex Aebutiaig a praetor urbanus is alkotott bizonyos perenkívüli jogsegélyeket, az edictum ekkor még kis jelentőségénél és terjedelménél fogva nem erőlteti meg fenti megállapításainkat. A curulis aedilisek edictuma pedig, mint a vonatkozó forráshelyek igazolják (D. 21. 1. 1. 2. és 38. 2.) legtöbbször a rabszolga- és igásbarompiac polgári vevői és a peregrinus rabszolgakereskedők és baromkupecek közti kereskedelmi forgalmat rendezték, tehát a praetor peregrinus edictuma által szabályozott életviszonyokhoz hasonló életviszonykomplexumot rendezett.

Az ie. III. század derekán tehát a ius civile és ius Latii mellé harmadik jogágazat lép: a ius praetorium. Az ie. II. század végétől azonban — mint a továbbiakban látni fogjuk — a ius civile és a ius praetorium lassanként elveszti ön-

áll jogágazati minőségét, hogy újabb formációknak adjon helyet, a *ius Latii* pedig mint jogágazat gyakorlatilag már valamivel korábban, formailag pedig az ie. I. század elején megszűnik.

II.

1. *Az árutermelő rabszolgaság hanyatló korszaka.* Míg az árutermelő rabszolgaság virágzásának korát a nagy jogászi alkotások (a praetori jog megteremtése, ezzel a forgalmi világjog alapjainak lerakása, a jogi alaptételek jogtudomány általi kidolgozása, stb.) jellemzik, a hanyatlás korszakának első három századát e joganyagának a jogtudomány általi részletes kidolgozása, a tételek kicsiszolása jellemzi.⁶³ A jogtudomány e kohójában a *ius civile* és a *ius praetorium* tartalmilag mindjobban kapcsolódik, bár formai különállásuk tovább is észlelhető. E folyamatot több tény igazolja: a) több esetben észlelhető, hogy nemcsak civiljogi anyag megy át a praetori anyagba, mint az előbb említettük, de fordítva is. Praetori eredetű tételek — mondja Mitteis⁶⁴ — azáltal, hogy a gyakorlatban rendszeresen alkalmazták őket, ősforrásuktól elszakadtak és mint *evilis* szokásjog (*mores*) jelentek meg, mint pl. az *actio iniuriarum aetimatoria* (Paul. sent. 5. 4. 6.). Praetori eredetre utalnak a három realszerződéssel kapcsolatos igényekre vonatkozó „*dare facere oportet ex fide bona*” formulák (*depositum*, *commodatum*, *pignus*), ugyanakkor azonban a szerződésfajták a *ius civile*-ben recipiáltattak. Az *actio rehdibitoria* és *quanti minoris honorarius* eredetű, s e vonatkozásban csak a piaci rabszolga- és igásbaromvétételekre vonatkozik, utóbb azonban az e keresetek kapcsán kialakított kellékszavatosság minden áru eladására kiterjedő civiljogi intézménnyé vált; b) kifejezésre jut ez a folyamat a jogtudósok műveinek szerkezetében is. Míg az ie. I. század elején élt Qu. M. Scaevola nagy műve a *ius civile* anyagát foglalja össze, Servius pedig szintén e században az *edictum*hoz ír kommentárt, a köztársaság végén megjelenik az ún. *digestarendszer* a jogtudományban először Plautiusnál,⁶⁵ majd Celsusnál, Julianusnál, amin ekkor a *ius civile*nek és a *ius honorarium*nak egyesített tárgyalását tartalmazó műveket értettek; c) s végül ezt a kapcsolódást elméletileg is kihangsúlyozza a jogtudományban Papi-nianus, amikor a *ius praetorium* segítő, pótló, módosító hatásáról szól a *ius civile* vonatkozásában (D. 1. 1. 7. 1.), valamint Marcianus: „*nam et ipsum ius honorarium viva vox est iuris civilis*” (D. 1. 1. 3.). Mindez persze nem jelenti azt, hogy ezután ne volnának továbbra is külön civiljogi és praetori jogintézmények (pl. a *quiritar* és *bonitar* tulajdon), külön civiljogi és praetori jogi kommentárok, egy azonban tény, hogy tartalmilag a civiljog és praetori jog határai közt olyan elmosódási folyamat következett be a sokszor formailag élesen mutatkozó különállás ellenére, mint a kapitalizmus későbbi szakaszában a köz- és magánjog viszonylatában.

⁶³ Kreller: *Das Problem des Juristenrechts.* (Tübingen. 1932.) 6. 1. — Kaser: *Röm. Rechtsgesch.* (Göttingen. 1950.) 151. 1. — Pringsheim: *The unique Character of roman class. law.* (Journ. Rom. Stud. 34. 1944.) 60. 1. — Wieacker: *Über das Klassische in der röm. Jurisprudenz.* (Tübingen. 1950.) 17. 1.

⁶⁴ Mitteis *id. m.* 54. 1. és k. 1.

⁶⁵ Krüger: *Geschichte der Quellen.* (München—Leipzig. 1912.) 173. 1.

2. A *ius civile* és *ius praetorium* (*honorarium*) tartalmilag egyre jobban elmosódó dualizmusa mellett mindjobban előtérbe jut a *principatus* kezdetétől a jogrendszernek *ius publicum* és *ius privatum*-ra való tagolódása. Mindenekelőtt kérdés, pozitív jogokról van-e itt szó? Hogy e két megjelölés pozitív jogot jelez, az alábbiak igazolják: a) a források gyakran egyik jogintézményt a *publicum ius*, a másikat a *privatum ius* területére utalják; miután pedig itt azonos, lényegében minden római felségterületen levő szabad emberre vonatkozó római jogról van szó, nem pedig idegeneknek a polgárokkal fennálló életviszonyait rendező szabálykomplexumról, más a helyzet mint akkor, amikor a források egyes jogintézményeket a *ius civile*, másokat a *ius gentium* területére utalnak; b) Ulpianus tárgyilag határozza meg azt a területet (és nem elvont módon), amelyre a *ius publicum* vonatkozik: „*Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consistit*” (D. 1. 1. 1. 2.).⁶⁶ Nem változtat ezen az sem, hogy az utána következő, s a *ius privatum* területéről adott meghatározás (*ex naturalibus praeceptis, aut gentium, aut civilibus*) már absztrakt jellegű, ez ugyanis ma már úgyszólván vitátlanul posztklasszikus beszűrés eredményének tekintendő,⁶⁹ c) végül a források utalnak a *ius publicum* konkrét szabályainak érvényesülési módjára, midőn megállapítják, hogy azokat „*privatorum pactis mutari non potest*” (D. 2. 14. 38.). E két megjelölés tehát pozitív jogot fed.

3. A fentiek szerint e korban csupán a *ius publicum* és *ius privatum* jelentkezik lehetséges jogágazatként (az abszolút császárság korának *lex* és *ius* szerinti kategorizálása jogforrási szeparációt jelent).

E kategorizálás először Liviusnál olvasható: „*Centurialis comitiis decem tabularum leges perlatas sunt, qui... fons omnis publici privatique est iuris*” (3. 34.). A kategorizálásnak a XII t. törvény korába való visszvetítése semmiképpen sem lehet helytálló. A XII táblás törvény köztudomásúlag az egységes *ius (civile)* foglalatára. Erre utal Pomponius (D. 1. 2. 2. 38.) midőn elmondja, hogy Sextus Aeliusnak a XII táblát az interpretatioval egybefogó művét *cunabulum iuris*-(*civilis*)nak nevezték. Majd három köztársasági jogászt (M. Manilius, P. M. Scaevola, M. J. Brutus) nevez meg, mint akik „*fundaverunt ius civile*” (D. 1. 2. 2. 39.). E forráshelyek, valamint a gazdasági fejlődés később adandó vizsgálata azt mutatják, hogy Livius, éppúgy mint más auktorok (Cicero a *ius gentium*-mal kapcsolatban) egyes szakkifejezéseket a régiség patinájával akartak bevonni a római konzervativizmus által oly nagyra tartott hagyományokra hivatkozással. E terminológia tehát nyilvánvalólag a *principatus* elején alakul ki.

Először a *ius publicum* és *ius privatum* kategóriáknak a *ius civile* és *ius praetorium*-hoz való viszonya tisztázandó. A *ius civile* a praetori jog civiljogba való behatolásának kezdetéig a római polgárnak minden az állammal, állami szervekkel, valamint polgártársaival kapcsolatos életviszonyát szabályozólag fogta át, tehát a polgárok közti vagyoni (tulajdoni és forgalmi), valamint családi viszonyokat is. A *lex Aebutia*-val lassan megindul a praetori jog behatolása a civiljogba. Ez a folyamat azonban a civiljognak csak azokat a területeit érinti, amelyekre a praetor polgári iurisdictionális hatásköre kiterjed. Ez pedig a vagyoni és ezekhez szorosan kapcsolódó családi viszonyok területe. Érintetlenül marad azonban lényegében a *ius civile* azon területe, amelyről Ulpianus azt

⁶⁶ Interpoláció eredményének tartja Lübtow (id. m. 618. 1.), eredetinek Wieacker (*Mélanges de Visscher* II. 585. 1.).

⁶⁷ Interpoláltságát kimutatta Perozzi (Ist. I. 66. 1. 2. jz.).

mondja, hogy „sacris-sacerdotibus-magistratibus” vonatkozik, (D. 1. 1. 1. 2.), kivéve persze a magistratus: a praetor polgári iurisdictió hatalmának területét. Hogy a ius civilenek a praetori jog által érintett területe az azáltal nem érintett területtől lassan elválik, igazolja a ius civile anyagának tudományos feldolgozását nyújtó Qu. Mucius Scaevolától maradt „Libri iuris civilis XVIII” Krüger⁶⁸ által összeállított tematikája. Ez felöleli: a testamentumot (örökösnevezés, suus heres kitagadása, végrendelet hatálytalanítása új testamentummal, kiesés, legatum), az intestatrendet, az alakszerűtlen felszabadítást, az útjogokat, az aqua pluvia-t, harmadik személy általi szerzést, stipulatiót, tutela-t, a lex Aquilia-t, a statuliberekről szóló részt, a patria potestas-t, birtokot, usucapio-t, communico-t, societas-t, postliminiumot, furtumot. Gazdagabb tematikájú, de lényegében majdnem hasonló sorrendben, hasonló anyagot felölelő mű Sabinusnak a Lenel⁶⁹ által rekonstruált „Libri tres iuris civilis” című munkája. A két ius civile-feldolgozásban tehát semmiféle, a magistraturalis katonai, közigazgatási, büntetőbírói hatalomra vonatkozó anyag fel nem lelhető.

A principatus elején tehát a régi civiljognak a „közéleti viszonyokra” vonatkozó része tartalmilag elkülönül a vagyoni és családi viszonyokra vonatkozó részétől és különállása fennáll továbbra is a mindig e viszonyokat tárgyzó ius honorarium anyagától, míg ez utóbbi két anyag a már említett módon egyre szorosabb kapcsolatba kerül, hiszen mindkettő a birodalom szabadállapotú lakosságának vagyoni és családi jellegű társadalmi viszonyait rendezi.

Vizsgálандók ezután a jogforrássá való minősítés előfeltételei a ius publicum és ius privatum vonatkozásában.

Ami a két kategória által átfogott társadalmi viszonyok komplexumában megnyilvánuló minimális egységet illeti, megállapítható, hogy a ius privatum nagyjából a birodalom szabadállapotú lakosságának vagyoni és családi viszonyait fogja át, míg az ezen kívül maradó területén a jogilag szabályozott társadalmi viszonyoknak nyilvánvalólag a ius publicum kell, hogy uralkodjék. Ez utóbbira látszik utalni Ulpianus már idézett kitétele, mely szerint a ius publicum „in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consistit” (D. 1. 1. 1. 2.). Ez lényegében azt jelenti, hogy a ius publicum az állam szerveire vonatkozó szabályokat öleli fel, ui. a papi tisztségek Rómában mindig egyúttal – a római vallás államvallás lévén – állami tisztségeket is jelentettek. A két életviszonykomplexum területének pontos körülhatárolása azonban mégis igen nehezen megoldható feladatot jelent, éspedig azért, mert a források legtöbbször adott esettel kapcsolatban szólnak ius publicumról, vagy ius privatumról, s előfordul, hogy olyan életviszonyokat utalnak a ius publicum területére, amelyek a fent általában megállapítottak szerint a ius privatum intézményei kellene legyenek. Így pl. „testamenti factio non privati, sed publici iuris est”, (D. 28. 1. 3.) jöllehet itt magánemberek vagyonának halál esetére való átszállását tárgyzó intézményről van szó. Az adott példában említett intézménynek a ius publicumba sorolását az a tétel indokolja, mely szerint „ius publicum privatorum pactis mutari non potest” (D. 2. 14. 38.), ui. a testamentifactio előfeltételeit kogens szabályok (a ius cogens és dispositivum későbbi terminológia) határozzák meg. Ugyanakkor azonban – mint Lübtow rámutat⁷⁰ – vannak nem

⁶⁸ Krüger id. m. 64. 1. 6. jz.

⁶⁹ Lenel Palingenesia iur. civ. II. k. 1257. és k.

⁷⁰ Lübtow id. m. 618. 1.

kogens jellegű szabályok is a *ius publicum* területén. A szabályok kogens, vagy dispozitív jellege tehát – bár az esetek legtöbbszörében útmutatást ad a szabály hovatartozásáról tekintetében – a klasszikus korban nem mindig igazít el, mert a kogens szabályoknak a *ius publicum*, a diszpozitíveknek a *ius privatum* keretébe utalása valószínűleg a posztklasszikus korban fejeződik be.

Kérdés tehát, mit tekinthettek maguk a rómaiak oly ismérveknek, amely a *ius publicum*ot a *ius privatum*tól elválasztotta, s hogyan értékelhetjük ma ezt az elválasztást.

A legújabb irodalomban Lübtow⁷² – korábbi irodalomra is támaszkodva – megállapítja, hogy a posztklasszikus korig a *ius publicum* lényegében a „*lex populi*”-t jelentette, azaz „a tisztviselői által képviselt egész római népnek” a jogát, különösen a politikai vezetés jogát, míg a *ius privatum* az a jog, amelyet az egyes polgárok a magánautonómia keretében maguknak teremtenek (*lex contractus*). A „*lex populi*”-ről mondottakat támasztja alá nézetünk szerint az a tény, hogy ahányszor a római állam, mint vagyoni jogi alany került bármilyen kapcsolatba magánosokkal, e viszonyt mindig a *ius publicum* szabályozta. Az állam akaratnyilvánítása itt *lex populi* volt (pl. az állam által vállalatba adott munkálatoknál, vagy az állami földek, adók haszonbérbeadásánál).⁷³ Ami a *lex contractus*-t illeti, ennek értelmezéséből kiindulva arra az eredményre kell jutnunk, hogy ez a római jognak a magánautonómiát uraló területén érvényesül. Így például a bérleti szerződéseknel a *lex locationis* a locator magánautonómiájának kifejezője.⁷⁴ „*Qui aedem faciendam locaverat, in lege dixerat: quoad in opus lapidis opus erit etc.*” (D. 19. 2. 30. 3.); másutt ismét: „*Ea lege fundum locavi, ut, si non ex lege coleretur, relocare eum mihi liceret etc.*” (D. 19. 2. 51. pr.), mely forráshelyek szerint a locator bizonyos előírásokat (*lex*) tesz a conductornak, amelyeknek az a szerződésben (*contractus*) aláveti magát. Ahol viszont a *lex contractus* nem érvényesül, az a *ius publicum* területe.

A klasszikus korban (mások szerint csak a posztklasszikus korban⁷⁵ újabb elkülönítő tényező kerül előtérbe, az „*utilitas*”. Ez jut kifejezésre Ulpianus azon kitételében: „*publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem*” (D. 1. 1. 1. 2).⁷⁶ Ami az *utilitas publica*-t szolgálja a jogszabályok közül, az a *ius publicum*, ami az *utilitas privata*-t, az a *ius privatum* területére tartozik. S hogy ez az *utilitas publica* nem marad egyenlő rangsorban az *utilitas privata*-val, arra egyesek jogával való visszaélés ellen fellépő parancs utal, mely szerint: „*expedit rei publicae, ne quis re sua male utatur*” (Inst. 1. 8. 2.).

Az előbbi elválasztó tényezők valódi értelmét csak akkor láthatjuk azonban meg, ha a jogágazati minőség második előfeltételét vizsgáljuk. Érdekében állott-e az uralkodó osztálynak e jogágazatok megalkotása?

⁷¹ Lübtow id. m. 618. 1.

⁷² Lübtow id. m. 618. 1. és irodalom, lásd a 4. jz.

⁷³ Mayer–Maly: *Locatio conductio*. (Wien. 1956.) 23. és k. 1.

⁷⁴ Mayer–Maly id. m. »*Lex locationis*« 106. és k. 1.

⁷⁵ Lübtow id. m. 618. 1.

⁷⁶ Nörr (*Die Entwicklung des Utilitätsgedankens*. SZ. 1956. 73. k. 119. 1.) kimutatja, hogy egyes magánjogi intézményekkel kapcsolatban ez a gondolat már a klasszikus jogban erőteljesen érvényesül. Így valószínűnek tartjuk Lübtow-val szemben (id. m. 619. 1.), hogy az *ulpianusi fragmentum* általunk idézett része eredeti, s nem posztklasszikus. Ezt egyébként az 1927-ben kiadott *Index interp.* is valószínűnek tartja.

A kérdést két oldalról kell megközelíteni: a) a házi rabszolgaság korában az államnak a rabszolgák osztályával szemben közvetlenül gyakorolandó elnyomó funkciójára – mint említettük – nem volt nagyobb szükség. Ez megtörtént jórészt a családi rabszolgatulajdonon keresztül, azon belül a paterfamiliasnak adott, s tulajdonjogból folyó fenytő, sőt élet és halál feletti döntésre jogosító hatalma útján. Az árutermelő rabszolgaság idején azonban a rabszolgák hatalmas fenyegető tömeget képeznek, s az embertelen kizsákmányolás a legmélyebb elkéseredésbe hajtja őket. A rabszolgatartónak a tulajdonjogban biztosított hatalom mellé szükséges az állam közvetlen elnyomó hatalma, mely a magistratusokon, a hadseregen, a kényszerhatalmi szerveken keresztül valósul meg. Az államapparátusnak e szervek kiépítésén, erősítésén keresztül való szilárdítás a lázongó rabszolgák és szabad szövetségeikkel szemben a rabszolgatartók közvetlen államhatalmi védelmét biztosítja; b) emellett a birodalom hatalmas áruforgalma szükségessé tette azt, hogy olyan jogszabályok álljanak rendelkezésre, melyek mellett ez az áruforgalom a legzökkenőmentesebben lebonyolódhat, s a forgalmi biztonság a nagy rabszolgatartók részére maximálisan ki van építve. Ilyen árucseréjog természetesen csak a szabadok formális jogegyenlősége mellett lehetséges, mert mindenféle embercsoportokra érvényes külön jogok ezt csak nehezítenék. Megteremtik tehát e célra az ideológiai alapot az aequitas (itt egyenlőség) eszméjének a köztársasági kor végén való kialakításával. Az így létrehozott egyenlőség a szabadok vagyoni jogképessége terén lesz az az alap, amelyen a világbirodalom hatalmas áruforgalmi joga felépülhet.

A rabszolgák közvetlen politikai elnyomását célzó jog lesz tehát a ius publicum, míg a szabadok közti áruforgalmat a szabadok lényegében egyenlő vagyoni jogképességére felépülő ius privatum rendezi. A ius privatum erősíti szabályaival a rabszolgák és a föld feletti magántulajdont azzal, hogy a legszabadabb rendelkezést biztosít a feleknek ez irányban, hogy a lex contractussal többnyire a gazdaságilag erősebb fél érdekei legmesszebbmenő érvényesülést nyerjenek. Ugyanakkor azonban amilyen mértékben növekszik a rabszolgázadások veszélye s a rabszolgaállományt, mint a birodalom munkaszervezetének anyagát veszélyeztető jelenségek száma (pl. felszabadítás), olyan mértékben tartja szükségesnek az uralkodó osztály akaratát kifejező állam a lex contractus területére benyúlni, s a rabszolgák elnyomását közvetlen jogi eszközökkel⁷⁷ teljesebbé tenni. Akkor, midőn a rabszolgatartó állam épülete a folytonos rabszolgázadások folytán inogni kezd, jelenik meg az utilitas esz-

⁷⁷ A felszabadításokat korlátozó lex Aelia Sentia, lex Fufia Caninia (Gai. 1. 36–47.), a valamikor megbélyegzett, felszabadított rabszolgák peregrini dedicii-vé minősítése (Gai. 1. 13. 18. 37.), az erőszakos halált halt úr rabszolgáinak állami kiváltását és kivégzését előíró SC. Silanianum (D. 29. 5.). A ius publicum más szabályai közvetve próbálták konzerválni a rabszolgaállományt (a beteg rabszolgáját kitevő elveszti azon hatalmát), vagy a rabszolgák lázadása ellen kívántak védelmet nyújtani pl. azzal, hogy ura gyilkosát felfedő rabszolgát szabaddá tették (Marton id. m. 59. 1.), vagy a polgárok és rabszolgák belső kapcsolatát akadályozni azzal, hogy a más rabszolgájával kapcsolatot tartó szabad nő rabszolgává lesz, kivéve, ha e férfi patronusának rabszolgája (Paul. S. 2. 21. 11.). – Továbbá azt, hogy a családi jog egy része kogens szabályai útján a ius publicumba kerül (Sze-mélyi id. m. I. 13. 1.) részben az is indokolja, hogy már Augustustól kezdve határozott tendencia a familiának, mint a »rabszolgatartó társadalom alapjának a meg-erősítése« (Staerman: A rabszolgakollegiumok és a familiák a császárság korában. Szov. Régészet. IV. 1953. 12. 1.).

méje, amely egyrészt az állami érdeket a rabszolgatartó osztály egészének érdekeit előbb kihangsúlyozza, majd pedig a joggal való visszaélés tilalmának megkonstruálásával elébe helyezi azt az utilitas privata-nak. Mert lehet érdeke pl. egy rabszolgatartónak az, hogy rabszolgái egy részét, vagy azok összességét felszabadítsa, de nem lehet érdeke a munkaszervezet ez a rongálása a rabszolgatartók összességének.

A rabszolgatartó állam hatalmának bomlásával egyre jobban szaporodnak azok az esetek, amelyek rendezését az utilitas publica megkívánja, s így egyre több, eredetileg a ius privatum területére tartozó életviszony kerül utóbb történt kogens szabályozása folytán a ius publicum területére. Ekkor már a kogens, s diszpozitív hatály lényegében elválasztóként szerepel a két ius között. Ez az áthatás azután egyre nagyobbmértvűvé válván, a ius publicum „hódító joggá” válik, de ez azután el is mossa bizonyos mértékben a köztük fennálló határokat. Ez a helyzet tükröződik a jusztinianuszi kodifikációban.

A római jogrendszer időrendben legutolsó két ágazata tehát a *ius publicum* és a *ius privatum*. Mindkettő az életviszonyok egységes komplexumát öleli fel: a *ius publicum* azokat, amelyek vonatkozásában az állam közvetlen elnyomása érvényesülhet a rabszolgákkal, s természetesen az uralkodó osztállyal harcban álló szabadokkal, mint azok lehetséges fegyvertársaival szemben, míg a *ius privatum* a formális jogegyenlőséget élvező szabadállapotúak közti árutulajdon és forgalom viszonyait fogja össze. Mindkét jogágazat létrehozását a rabszolgatartók szempontjából a köztük és a rabszolgák közti harc eredményességének, s az áruforgalom zavartalanságának és zökkenőmentességének biztosítása indokolta. *Ez pedig arra mutat, hogy e jogágazatok eredete a nagy rabszolgafelkelések és a nagy áruforgalom kezdetére esik (ie. II. század), tehát arra az időre, midőn a ius civile és a praetori jog kapcsolódása lassan megindult.* A két jogágazat létrejöttét egyébként igazolja egységes elnevezésük, s a jogi szabályozásban megnyilvánuló az a minimális egység, hogy az egyik jogágazat szabályai mind szélesebb területen nyertek kényszerítő jelleget a másik jogágazat diszpozitív szabályaival szemben.

ВОПРОС ДЕЛЕНИЯ СИСТЕМЫ РИМСКОГО ПРАВА

(Резюме)

Элемер Полаи

Профессор, кандидат юридических наук

Осуществление отрасли права имеет, по нашему мнению — принимая во внимание определения Л. М. Дембо — две предпосылки: а) минимальное единство комплекса регулированных общественных отношений, б) наличие у стоящего власти класса объективно обусловленного интереса в восстановлении отрасли права. Осуществление отрасли права означено единым названием и минимальным единством, выражающимся в правовом регулировании.

Основные принципы системы римского права, которые определяют распределение на отрасли права: I. защита семейной собственности рабов в эпоху домашнего рабовладения, и при том принцип правового неравенства вольных в период расцвета этой эпохи до II столетия Н. Э., а потом принцип их формального правового равенства в эпоху упадка.

I. Во время домашнего рабовладения появляется «fas» и «ius». «Fas» обозначал когда-то сакральную древнеримскую систему права, которая всё более приобретает светский характер. Итак на место её мало-по-малу вступает «ius», которое обозначает также единую нечленораздельную систему римского права. В рамках этого мы видим ту область права, где санкция «sacer esto» имеет действительность. Она распространяется: а) на противогосударственное отношение, б) на сношение с другими народами, в) на нарушение семейной «fides», д) на защиту плебса («plebs»). Осуществление областей под а) — в) было в интересе патрициев, а осуществление территорий под д) было в интересах опирающегося на «plebs» «rex»-а, который как главное духовное лицо защищал «plebs» своей сакральной властью. Эта область сакрального права не едина, в его осуществлении проявлены противоположные интересы и крайне проблематично что в эпоху древних прав могло ли быть формулирование одной правовой отрасли: вполне сознательно. Значит, «fas» не отрасль права. Позже, когда «fas» и «ius» появляются в форме «ius divinum» и «ius humanum» во время «principatus», «ius divinum» уже принадлежит к области «ius publicum».

Рядом *ius (civile)* стоит «ius Latii». Первое включает в себе (см.: субъективные права *civis-a*), внутреннее военное право, магистратуальное, коммунальное право, имущественное и семейное право. Последнее распространяется на римские военные отношения связанные с «latini veteres», на их римские коммунальные отношения, на имущественные и семейные отношения «latinus»-ов к римским гражданам. Разница между двумя областями не только количественна, но и качественна. Отношения граждан и «latini»-ов были регулированы не вполне соответственно отношениям римских граждан. Образование «ius Latii» было обосновано вовлечением «latinus»-ов в сферу экономических и политических интересов Рима. Поэтому «ius Latii» — отрасль права. Это подтверждает и то, что условия жизни «latini veteres» связанные с римлянами были составлены в правом единстве римской магистратуальной властью. (*praetor latinus*?)

II. 1. Из ссылающихся на несколько отраслей права выражений появившихся в расцвете товарнопроизводительного рабовладения, мы можем разобрать только то которое покрывает позитивное право. «*Ius gentium*» по мнению некоторых — позитивное, по мнению других — абстрактное право. По нашему мнению оно абстрактное

право, так как источники считают некоторые ясно моральные понятия происшедшими от него, иногда отождествляют его с бесспорно абстрактным «*ius naturale*», потому что оно возникает под действием греческой философии и т. п. Таким же образом абстрактные права «*ius strictum*» и «*ius aequum*». Римские юристы идей «*aequitas*» дали идеологическую основу формальному равенству, требуемому большим товарооборотом («*aequum ius = par ius*»).

«*Ius praetorium*» безусловно позитивное право. Происхождение его нужно искать действительно в «*edictum*»-е «*praetor peregrinus*», формировавшем оборотное право между «*civis*»-ами и «*peregrinus*»-ами. По мнению новейшей литературы он собственно говоря не пользовался «*iurisdictio*» в отношении «*peregrinus*»-ов (Sergo, Argil). Единую область «*ius praetorium*»-а дало в течение одного столетия урегулирование «*civis-peregrinus*» оборотных условий (от 242 до *lex Aebutia*). Господствующему классу стояло в интересе создать «*ius praetorium*», но национальная гордость римлян не терпела распространения действительного по отношению к «*civis*»-ам права на «*peregrinus*»-ов. Таким образом на формулирование этого права «*praetor peregrinus*»-у была дана вольная ручка. «*Ius praetorium*» — самостоятельная отрасль права, что подтверждается и тем, что упомянутые условия жизни регулированы «*edictum*»-ом «*praetor peregrinus*»-а в единой системе преторских формул. Во второй половине существования республике к «*ius civile*» и «*ius Latii*» вступает «*ius praetorium*».

2. В период упадка товаропроизводительного рабовладения «*ius Latii*» уже прекратилось (90 до Н. Э.), после «*lex Aebutia*» несмотря на разницу в форме начинается слияние в содержании (правила гражданского права переходят в «*ius praetorium*» и наоборот; внедряется система «*digesta*», обсуждающаяся материал гражданского и преторского права едино и т. д.)

Впервые при Livius появляется категория «*ius publicum*»-а и «*privatum*»-а. Первое распространяется вообще на свободную от преторского влияния часть «*ius civile*», а последнее на часть «*ius civile*» стоящую под влиянием претора, и на настоящую область преторского права. Эта дифференциация гражданского права отмечена той тематикой сочинения Qu. M. Scaevola о гражданском праве, содержание которой «частно правовое» (Krüger) и тем установлением Ulpianus-а что «*ius publicum in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consistit*». Область «*ius publicum*»-а даст «*lex populi*», выражающийся в магистратуальной власти, территорию же «*ius privatum*» даёт область «*lex contractus*»-а сходящего на частную автономию (Lübrow). По нашему мнению в эпоху Ульпиана появляется идея «*utilitas publica*» и «*privata*», но первое выигрывает примат изложением запрета злоупотребления правом.

Установление «*ius publicum*»-а было обосновано тем, что большие массы рабов времени товаропроизводительного рабовладения уже нельзя было обуздать одним устройством рабособственности, как в эпоху домашнего рабовладения, пришлось подробно урегулировать непосредственную угнетающую функцию государства (*lex Aelia Sentia, SC. Silanianum etc.*). Осуществление «*ius privatum*» обосновано тем, что большой товарооборот требовал формирования одного построенного на формальном праворавенстве между большими права товарооборота. Примат «*utilitas publica*» над «*utilitas privata*» был результатом борьбы против рабов и их вольных друзей по оружию. Значит, «*ius publicum*» и «*ius privatum*» — отрасли права, что и отмечено развившейся до постклассической эры косенсовой нормовой системой первого против диспозитивной нормовой системы последнего.

DIE FRAGE DER GLIEDERUNG DES RÖMISCHEN RECHTSYSTEMS

(Zusammenfassung.)

Professor dr. Elemér Pólay

Die Entstehung eines Rechtszweiges — mit Hinsicht auf die Festlegungen von E. I. Dembo — hat unserer Meinung nach zwei Voraussetzungen: a) die minimale Einheit des Komplexes der geregelten Lebensverhältnisse, b) das objektiv entscheidende Interesse der herrschenden Klasse zur Aufstellung eines selbständigen Rechtszweiges. Die Entstehung eines Rechtszweiges wird durch die einheitliche Benennung und in der rechtlichen Regelung offenbare minimale Einheit gekennzeichnet.

Die Grundprinzipien des römischen Rechts, welche die Zergliederung auf Rechtszweige determinieren, sind: 1. zur Zeit der patriarchalen Sklavenwirtschaft die Verteidigung des hausgemeinschaftlichen Sklaveneigentums, und die Rechtsungleichheit der Freien, 2. zur Zeit der warenerzeugenden Sklavenwirtschaft einheitlich die Verteidigung des Sklaven-Wareneigentums und daneben zur Blütezeit dieser Epoche, bis zum II. Jhd. v. u. Z. das Prinzip der Rechtsungleichheit der freien Menschen, dann und zur Verfallszeit, deren formeller Rechtsgleichheit.

I. Zu den Zeiten der patriarchalen Sklavenwirtschaft zeigen sich das *fas* und *ius*. Das *fas* bedeutete einst das sakrale altrömische Rechtssystem, das immer mehr einen weltlichen Charakter gewinnt. So tritt an dessen Stelle das *ius*, das ein — ebenfalls einheitliches, ungliedertes System des römischen Rechts bedeutet. In den Rahmen des *ius* sehen wir das Gebiet, wo die Sanktion „*sacer esto*“ zur Geltung kommt. Es erstreckt sich a) auf staatswiedriges Verhalten, b) auf die Verbindungen mit fremden Völkern, c) auf die Verletzung der Familienfides, und d) auf die Verteidigung der Plebs. Das Inlebenrufen dieser Gebiete von a)—c) lag im Interesse der Patrizier, das unter d) im Interesse des sich gegen die Patrizier auf die Plebs stützenden *rex*, der als Oberpriester mit seiner sakralen Macht die Plebs verteidigte. Dieses Gebiet des Sakralrechts ist nicht einheitlich, bei seiner Schaffung zeigten sich gegensätzliche Interessen, und es ist ausserdem sehr problematisch, ob in der Epoche der Urrechte die Ausgestaltung eines Rechtszweiges ganz bewusst sein könnte. Das *fas* bildet also keinen Rechtszweig. Später, als das *fas* und *ius* in der Prinzipatszeit sich in der Form des *ius divinum* und *ius humanum* zeigen, gehört das *ius divinum* schon zum Gebiet des *ius publicum*.

Neben dem *ius (civile)* steht das *ius Latii*. Das *ius civile* umfasst das innere Kriegerrecht, das Magistratualrecht, das Komizialrecht, das Güterrecht, und das Familienrecht (siehe die subjektiven Rechte des *civis romanus*). Das *ius Latii* umfasst die militärischen Verbindungen der „*latini veteres*“ mit Rom, deren Teilnahme an der *comitia* und die Vermögens- und Familienverhältnisse unter den *cives* und *latini*. Der Unterschied zwischen den zwei Rechtsgebieten ist nicht nur quantitativ, sondern auch qualitativ. Die Lebensverhältnisse der *latini* in Rom waren nicht genau so geregelt, wie die der *cives*. Die Ausbildung des *ius Latii* wurde durch die Einziehung der *latini veteres* in die wirtschaftliche und politische Interessensphäre Roms begründet. Die oben erwähnten Lebensverhältnisse hatte die römische Magistrate Gewalt (die des *praetor latinus*?) in eine rechtliche Einheit zusammengefasst.

II. 1. Von den, zur Blütezeit der warenerzeugenden Sklavenwirtschaft sich zeigenden, auf verschiedene Rechtszweige hinweisenden Ausdrücken darf man nur die prüfen, die ein positives Recht decken. Die Natur der *ius gentium* ist streitig. Unserer Meinung nach ist es ein Recht abstraktes Charakters (die Quellen führen einzelne, rein sittliche Begriffe auf das *ius gentium* zurück; manchmal wird es mit dem abstrakten *ius naturale* identifiziert; es ist unter der Wirkung der griechischen Philosophie entstanden usw.). Ebenso ist das *ius strictum* — *ius aequum* seinem Wesen nach abstrakt. Die römischen Juristen haben mit der *Aequitas*idee einen ideologischen Grund der vom grossen Warenverkehr gewünschten formellen Rechtsgleichheit der freien Menschen erschaffen (*aequum ius* = *par ius*).

Ein unbedingt positives Recht ist das *ius praetorium*. Sein Ursprung ist im Edikt des *praetor peregrinus* zu suchen der zwischen den Bürgern und *Peregrinern* ein Verkehrsrecht ausbildete. Der neueren Literatur nach hat er „*inter peregrinos*“ eigentlich keine *iurisdictio* ausgeübt (Serrao, Arriat). Das einheitliche Gebiet des *ius praetorium* umfasste im Laufe eines ganzen Jahrhunderts die Regelung des Verkehrs zwischen Bürgern und *Peregrinern* (v. J. 242. bis zur *lex Aebutia*). Die herrschende Klasse brauchte die Erschaffung des *ius praetorium*, der nationale Stolz der Römer duldetet aber nicht, ein nur für die Bürger geltendes Recht auf die *Peregriner* zu erstrecken. So bekam der *praetor peregrinus* freie Hand zur Ausbildung dieses Rechts. Dass das *ius praetorium* ein selbständiger Rechtszweig ist, beweist auch die Tatsache, dass die erwähnten Lebensverhältnisse in dem einheitlichen System der praetorischen Formeln geregelt sind. In der zweiten Hälfte der Republik trat dem *ius civile* und *ius Latii* das *ius praetorium* bei.

2. Zur Verfallszeit der warenerzeugenden Sklavenwirtschaft ist das *ius Latii* schon verschwunden. Zwischen dem *ius civile* und *ius praetorium* beginnt nach

der lex Aebutia — trotz der formellen Selbständigkeit — eine inhaltliche Verschmelzung (das *ius civile* nimmt praetorische Regeln auf und umgekehrt; es bildet sich das civil- und praetorische Rechtsmaterie zusammenfassendes Digestensystem aus usw.).

Die Ausdrücke „*ius publicum — ius privatum*“ werden zum erstenmal vom Livius erwähnt. Das *ius publicum* erstreckt sich auf das vom praetorischen Recht einflussfreie Gebiet des *ius civile*, das *ius privatum* dagegen auf das andere Gebiet des Zivilrechts und auf das *ius praetorium*. Diese Differenzierung des *ius civile* wird durch die rein „privatrechtliche“ Thematik (Krüger) des Zivilrechtskommentars des Qu. M. Scaevola, und durch die Festlegung Ulpians — das *ius publicum* „in sacris, sacerdotibus, in magistratibus consistit“ — bewiesen. Zu dem Gebiet des *ius publicum* gehört das Gebiet der sich in magistratualer Macht ausdrückenden *res publicae*, zu dem des *ius privatum* das Gebiet der Privatautonomie ausstrahlenden *res privatae*. Zu Ulpians Zeiten kommt (unserer Meinung nach) die Idee der *utilitas publica* und *privata* auf, aber durch die Exponierung des Schikanverbotes beginnt die *publica utilitas* zu dominieren.

Die Ausbildung des *ius publicum* wurde dadurch motiviert, dass man die grossen Sklavenmengen in der Zeit der warenerzeugenden Sklavenwirtschaft mit der Rechtsinstitution des Sklaveneigentums — wie zur Zeit der patriarchalen Sklavenwirtschaft — nichtmehr niederhalten konnte, sondern man musste die unmittelbare Unterdrückungsfunktion des Staates regeln und befestigen. (lex Aelia Sent., SC. Silanianum etc.). Das Inslebenrufen des *ius privatum* wurde dadurch begründet, dass der grosse Warensverkehr die Ausbildung eines, auf die formelle Rechtsgleichheit der freien Menschen gebauten Verkehrsrechts nötig machte. Das Primat der *utilitas publica* war das Ergebnis des Kampfes gegen die Sklaven und ihre freien Waffengenossen. Das *ius publicum* und *privatum* sind also Rechtszweige. Das wird auch durch das, sich bis zu den protoklassischen Zeiten ausbildende kogente Regulationssystem des *ius publicum* gegen das dispositive System des *ius privatum* bewiesen.